

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ФАКУЛТЕТ ПО ПЕДАГОГИКА

Книга Социални дейности

Том 114–115

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF EDUCATION

Social work

Volume 114–115

СЕДМИЧНИТЕ ДЕТСКИ ЯСЛИ В БЪЛГАРИЯ – СОЦИАЛНО-ПОЛИТИЧЕСКИ И ПСИХО-ПЕДАГОГИЧЕСКИ АСПЕКТИ НА ГРИЖАТА

МОНИКА БОГДАНОВА*, АЛЕКСАНДЪР ХРИСТОВ**

Резюме. Настоящата студия разглежда и анализира историческото развитие на слабо проучени въпроси, свързани с грижата за деца между 1 и 3 години през социалистическия период – седмичните детски ясли.

Развили се като специфична образователно-възпитателна форма, под влиянието на протичащите обществено-икономически процеси, седмичните детски ясли поставят редица въпроси не само по посока на отношенията държава–семейство–дете, но и по посока на стратегията за формирането на бъдещия гражданин – днешен съвременник.

Изследователският интерес е свързан и с необходимостта да бъдат анализирани социално-политическите условия, които чрез възприетите педагогически постулати водят до определени психологически преживявания, с ефекти в нашето съвремие.

Ключови думи: майчинство, детство, седмични детски ясли, комунизъм

* Имейл: m.bogdanova@fp.uni-sofia.bg

** Имейли: al.x.x@abv.bg; a.hristov@fp.uni-sofia.bg

WEEKLY NURSES IN BULGARIA – SOCIO-POLITICAL AND PSYCHO-PEDAGOGICAL ASPECTS OF CARE

Monika Bogdanova, Alexander Hristov

Abstract. *This study examines and analyzes the historical development of poorly researched issues and aspects related to institutional care for children between the ages of 1 and 3 during the socialist period - the weekly nurseries.*

Developed as a specific educational form, under the influence of the ongoing socio-economic processes, weekly nurseries raise a number of questions not only in the direction of the psycho-emotional relations between the child and the parents, but also in the direction of the state strategy and understanding of the formation of the future citizen.

The research interest also relates to the need to understand contemporary parents by analyzing the manifestations of early childhood experiences, to understand the context and impact of the socio-political system on child development.

Keywords: *maternity, childhood, weekly nurseries, communism*

Въведение

В България въпросите за ранното детско развитие и детските ясли се дискутират най-често като част от дебата за предучилищното възпитание и липсата на квалифициран персонал. Тъй като значимостта на детското развитие до 3 години за бъдещото развитие на личността е безспорна, въпросът за грижата в този период е фундаментален. Той има своята история, чието познаване би помогнало разбиране не само на настоящето, но и за очертаване на стратегически перспективи, отчитащи достиженията на съвременната наука.

Образователно-възпитателната система в България до втората половина на XX в., като част от провежданата държавна политика, функционално се изгражда и развива в специфични исторически, социално-икономически и политически условия, белязали я и идеологически.

Днес изследваният период се определя нееднозначно като **социалистически** или **комунистически, тоталитарен**, в резултат на което „твърде често и логично“ социализъм и комунизъм се използват като синоними“ (Иванова, П., 2018: 7). Политическата система е характеризирана като „социалистическа“, „реално социалистическа“ или „комунистическа“ (Roberts, A., 2004: 349–366). С оглед на идеологическата концепция и схващането, че социалистическата система се разглежда като междинен етап от развитието на обществените отношения, която трябва да изгради безкласовото общество, ще бъде възприето диференцираното разбиране (Баева, И., 2010: 16–17; Брунбауер, У., 2010: 27) за обозначаването ѝ като реално съществуваща по-

литическа, общественно-икономическа и социална система, реализирана чрез съвместните действия на българската комунистическа партия и държавните органи на управление¹.

Държавната политика за създаване и развитие на седмични детски ясли в периода от средата на XX в. до т.нар. промени в края на 80-те години все още не е достатъчно анализирана, което създава „бяло поле“ в разбирането за миналото и настоящото състояние на система, но също така и за родителството – днес настанените тогава в детски ясли малки деца са вече родители. Основният въпрос е дали и сега възприетият тогава социалистически (съветски), медицински, когнитивно-поведенчески модел, има своите остатъчни проявления и какви са те. При това, въпреки провъзгласяваните стратегии за благосъстояние, за усилия, насочени към ранното детско развитие, изглежда, че реформата в детските ясли е най-трудното и най-малко популярно предизвикателство пред управляващите, тъй като обективите най-често са насочени към детската градина и училището.

От друга страна, научните изследвания и анализи за състоянието на системата на детските ясли днес също са ограничени, а подготовката на т.нар. немедицински специалисти и намирането на персонал става все по-трудно.

Интересен факт е, че на фона на данните за изоставените деца в България, за последиците и липсата на решение вече над 15 години се оказва, че формата *седмична детска ясла* все още присъства в нормативните актове². Дали това не говори за липсата на промяна на модела? Или за повърхностно разбиране за значимостта на грижата за малки деца? А какви са ресурсите? Има ли начин възгледите на Пенка Касабова³ и проф. Д. Кацаров да бъдат реанимирани днес? И как системата би могла да заработи за промяната?

Безспорен факт е, че настаняването на малко дете в институция за пет дни поставя редица въпроси по отношение на неговото психо-социално развитие. Често това се преживява от детето като изоставяне, а последиците го съпътстват през целия живот. Въпросът за създаването на благоприятно

¹ Независимо от това как ще бъде определено, изследователите на времето до началото на т.нар. промени, в края на 80-те години на XX в., са единодушни: извършената модернизация има не само икономически и финансови резултати, но и „тежки, за съжаление непоправими, демографски и социални последици. Най-общо те могат да бъдат сведени до следните необратими процеси: поставяне на началото на тежкия демографски срив на българската нация; ускореното и шоково превръщане на населението в граждани и до повсеместно ликвидиране на социалната самостоятелност и стабилност на голяма част от българското общество, трансформирайки го от общество на собственици в общество на наемници“ (Вачков, Д., 2019: 10).

² Закона за здравето и Наредба № 26 от 18.11.2008 г. (обн., ДВ, бр. 103 от 2 декември 2008 г., изм., бр. 36 от 10 май 2011 г.).

³ Вж. повече в: Дичева-Касабова, А., 2005.

„място за малки деца“ е изключително актуален днес – това касае визията и идеите, подходите и теоретичната основа, на която ще бъде поставена работата. При това в определен социално-политически контекст.

Настоящата студия е опит не само да се очертаят социално-политическия и историческия контексти в развитието на седмични детски ясли в България, но също така и да се очертае философията, залегнала в разбирането за грижата за деца от нула до три години.

Обект на изследването са седмичните детски ясли, а **предметът** – влиянието на социално-икономическите и политически условия върху тяхното функциониране.

Целта е многостепенна:

1. Да се анализират спецификите на седмичната грижа в социално-политически контекст.
2. Да се анализира влиянието на идеологията върху седмичната грижа за деца до 3 години.
3. Да се маркират вероятните последици върху бъдещото развитие на децата, днешни родители.

Представеното изследване е пресечна точка на няколко науки – психоанализа (като теоретично разбиране на психичното), педагогика (като инструмент за реализиране на идеите в седмичните детски ясли), политически и социални науки (като контекст и социални явления, социални отношения и процеси). Това, надяваме се, ще даде повод за размисъл по отношение на необходимостта от промяна в системата на детските ясли и нейното планиране. Трудностите произтичат от разказа *за* и от анализа *на* конкретен, но противоречив исторически период, тъй като „потопена в актуалното, историята като наука изпитва огромен проблем в сблъсъка си с травматични периоди като този на комунистическото минало, чиито незараснали рани продължават да тревожат колективната памет и все още не намират своя разказ в учебниците по история“ (Николов, Т., 2019: 459).

Ще се опитаме да застанем в позицията на „историка на сегашното време“⁴, за когото, въпреки че е много трудно „да си осигури незаинтересована дистанция, да определи границата между субективните и обективните моменти в прехода от памет към исторически разказ“ (Знеполски, И., 2017: 71), вярата за важността на историческия разказ (макар и белязан от

⁴ Проектът *Histoire de temps present* датира от 70-те години във Франция, а в българския си вариант се представя като „историята на комунистическото управление, въвлечащо в своя обсег всички предшествващи периоди, които по ред причини до този момент не са били обект на интерпретиране и представяне, отговарящи на днешните критерии за историческото изследване“ (Знеполски, И., 2017: 141). Историкът на сегашното време „в много по-голяма степен от историка в класическата дефиниция споделя опита на своята публика“ (пак там: 135).

определени културни или политически традиции), спомага за разбирането на настоящето и е повод да помисли за бъдещето. Историята на сегашното време „не е завършена, това е история, съществуваща в различни варианти, множествена история, в която историкът е по-малко арбитър, отколкото още един свидетел“ (пак там: 135).

Времето-е-настоящото, живеещото се време, изследователско поле за размисли и лични (автобиографични) преживявания, разказано-субективно-време, но също и анализируемо и анализиращо-се.

За целите на изследването ще бъдат очертани основни процеси, важни за осмисляне на проблематиката – седмичните детски ясли са създадени и функционирали във време, заложило разбирането за:

- труда и трудовата заетост, за тялото – време на героите, на трудовите труженици (ударниците), на „здравото тяло в здравия дух“;
- възпитанието и детството, за женствеността и майчинството – женствеността – *Строител на „новото време“*, на (по)изтласканото бащинство и на Макаренковската педагогиката, основана на идеология;
- ежедневието – време, „обзавело“ дома на хората, по свой начин и създавало усещания за под-реденост, за живеене.

При анализа на литературните източници от периода прави впечатление следното:

1. Езикът и стилът на текстовете – „изключвайки огромни области из жизнения опит, които определя за несъществени, отживели, езикът е сведен до употребата на клиширани и лаконични изрази, съсредоточени върху това да регистрират отношението (правилното и подлежащото на санкция) към базовите за комунизма ценности: партията, труда, СССР, а също и интерпретацията на врага и неговата дейност“ (Иванова, П., 2018: 26).

2. Детайлизиране на грижата за малки деца, което я механизира в необходимостта да се следва определен алгоритъм за всеки аспект от отглеждането – от тялото до средата.

3. Изобилието от лозунги и клишета, които поставят детето в позицията на обект на влияние, а не субект със свой език и ресурси за вписване в живота.

4. Духът на „негативната“ пропаганда, описана от Е. Бернайс (Бернайс, Е., 2019).

Разбира се, днешното време също има своите утопии, слова и клишета, но познавайки предходните, ще имаме възможност за обективен анализ на настоящето, за търсене на решения и ресурси за осъществяване жизнения потенциал на малките деца.

Историческо развитие на институционалната грижа за деца до 3 години

Да се направи исторически анализ на близкото минало е трудна задача, както отговаря и Вера Мутафчиева на журналистическия въпрос *„Каква е вероятността да се появи „Летопис на смутното време“, но да обхваща времето след 1989 година?“*: *„Трябва да минат още 200 години, за да го видят хората. Трябва да се натрупа. Аналогии да се натрупат, документация, и някой да седне да разсъждава по въпроса. Хвърляш 10 години работа и става“* (Мутафчиева, В., 2005).

Още по-трудно е да се направи интерпретация на процеси на база на недостатъчно разкази и анализи за един „спорен период“ в историята ни. Ще опитаме да очертаем тенденция и да размишляваме само около известното, по-малко спорното за периода.

От края на 20-те и началото на 30-те години на XX в. институционалната грижа за детето в ранна детска възраст (от 0 до 3 години)⁵ придобива съществено място в развитието на предучилищното възпитание и общественото образование на българското общество. Осъзнатата с времето необходимост от целенасочена политика по изграждането и развитието на подобни детски ясли и заведения до голяма степен може да се разглежда не само като резултат от общите европейски и световни тенденции, но също така и на задълбочаващите се общественно-икономически отношения в българското общество, които социалистическата система налага от средата на XX в.

От една страна, като съществена причина за налагащата се промяна може да бъде посочена все по-нарастващата необходимост от подобни възпитателно-образователни форми и структури, които се развиват още в българското следосвободенско общество основно под влиянието на обществените интереси и повишените изисквания от страна на населението към нивото на грижата и възпитанието на децата в ранна детска възраст. От друга, но значително по-важна като фактор, може да бъде посочена и открояващата интензивната икономическа ситуация, свързана с бързото развитие на страната през първата половина на XX в.

Под натиска на бързата индустриализация и влошеното материално положение на голяма част от населението жените майки, принудени от обстоятелствата, се включват в трудово-производствените отношения и биват все повече натоварени и пряко ангажирана с работните процеси. Тези фактори създават реална предпоставка за тяхното откъсване от детето, като майчината грижа и въз-

⁵ Първите модерни детски градини в смисъла, който днес се влага, се появяват в България непосредствено след Освобождението в големи градове на страната като Свищов (1883), Варна (1884) и Пловдив (1884) (Въчева, С., 1998: 74–84; 2015: 70–106).

питанието постепенно се делегират на здравната и образователната системи, поемащи отговорността за все по нарастващите нужди за обществена грижа.

Началото на политическия процес и прякото ангажиране от страна на държавата се поставя след Първата световна война при управлението на земеделското правителство на Александър Стамболийски (1919–1923). Необходимостта от регламентиране „статута на подрастващите в детските градини и училища“, както и цялостната грижа, свързана с възпитанието на децата, намира съществено място в иницираните от министъра на просвещението Стоян Омарчевски (1920–1923) промени, залегнали в редактирания Закон за народното просвещение от 1909 г.⁶ (*ДВ, бр. 87, 21.07.1921 г.*). С разпоредбите на закона за първи път се унифицира образователната система, в която към основните училища се определя мястото и статутът на **предучилищното възпитание, детските (градини)** и първоначалните училища. Основната цел, както тя е формулирана и заложена в новата редакция на закона, е детските заведения (градини) и училища *„да съдействат за развитието на сетивата и възбуждане на детската самодейност чрез упътвания в наблюдение, игри и подходящи за възрастта детски занятия“*⁷. Сред положителните аспекти, свързани с основните изисквания на иницираните промени, тук могат да бъдат посочени законодателната регламентация в населени места с повече от 20 000 души да се откриват задължително такива детски заведения и училища.

В периода до средата на 30-те години на XX в. необходимостта от целодневна детска (полудневна) грижа, предназначена за деца в ранна детска (предучилищна) възраст, води не само до организирането, но и до изграждането на значителен брой детски дневни домове. Детските (народни) ясли и градини, както те стават известни, се създават към първоначалните (основни) училища, в които се осигурява полудневната грижа и възпитанието на деца на трудещи се през времето, в което са ангажирани пряко с трудова дейност и не могат да упражняват достатъчно грижи за тяхното душевно и телесно развитие и възпитание (Чакъров, Н., Начева-Петкова, В., 1961: 85–140; Въчева, С., 1999: 59–62).

Съществена промяна по отношение на ранното детско възпитание се прави със законодателни промени от средата на 30-те години на XX в., когато в хода на значителната социална кодификация, която развива деветнадесетомайското правителство на Кимон Георгиев (1934–1935), се приема първият индивидуален Закон за предучилищното образование (*ДВ, бр. 218, 24.12.1934 г.*).

⁶ Закон за народното просвещение. – *ДВ, бр. 49, 05.03.1909 г.*

⁷ По отношение на предучилищното възпитание у нас в началното си развитие детските и първоначалните училища прилагат утвърдените педагогически възгледи на Фридрих Фрьобел (1782–1852), като в последствие успоредно с тях се развиват и по-модерни възпитателни методи на Мария Монтесори (1870–1952) и Жан Декроли (1871–1932).

Значително прецизиран по отношение на структурното изграждане на ранното детско възпитание и предучилищното образование, в нормативния акт вече се прави ясно разграничение на възпитателните заведения за деца в ранна детска възраст, като те се разделят основно на две категории:

- **детски огнища** (за деца до 5 години), осъществяващи грижа за малките деца, които нямат родители или са лишени от пълна родителска подкрепа, които по своето предназначение се подразделят на 1) **дневни приюти** – в които се осъществява цялостна грижа за деца на родители, които по обективни причини не могат да се грижат за тях през деня и 2) **интернати** – даващи подслон и грижа на деца без родители (чл. 1–2);

- **детски градини** (дневни детски домове), в които се осъществяват възпитателни грижи, подпомагащи чрез подходящи игри, песни, ръчни занятия и беседи цялостното развитие на деца от 5 до 7 години (чл. 12–13).

В резултат на протичащите еволюционни процеси седмичната ясла на този етап се възприема като съвкупност от дневна грижа от интернатен тип основно за сираци, но също и за деца на бедни, работещи или при очевидна социална невъзможност да бъдат отглеждани от родители, близки и роднини.

Наред със законодателната кодификация и разпоредби в закона от 1934 г. държавата, която се стреми да налага по-силно изразена етатистка политика (Николова, В., Р. Стоянова, 2009: 240), регламентира определени социални рестрикции, насочени към всяко индустриално или промишлено предприятие, в което работят повече от 20 майки, задължаващо се да създава със собствени средства **детски огнища** (ясли и дневен детски дом). На по-малки или съседни предприятия, които нямат финансова възможност сами да изграждат такива детски заведения, е позволено да се обединяват, за да могат да отговорят на изискванията на закона при изграждането на подобни полудневни домове. Това са основно работнически ясли към предприятие или в непосредствена близост, което предполага, че майките бързо се връщат в работния процес, но същевременно са в непосредствена връзка с децата, ако е нужно да бъдат кърмени (понякога след 40–50-ия ден след раждането), тъй като доходите им често са твърде ниски⁸.

По отношение ролята на общините в контекста на реформиращото се местно самоуправление законът прецизира и регламентира в техните правомощия откриването и издръжката на общински детски ясли и градини, които могат да се отварят само с разрешение на областните училищни инспектори. Община с повече от 5000 жители се задължава не само да открива, но и да издържа детските заведения от общинския бюджет, от собствени средства.

⁸ В мемоарите си Митка Гръбчева (партизанка) разказва от първо лице как работи в предприятие с пансион към него. Гръбчева, М. (1970) В името на народа. Спомени. София, БКП.

Със закона за предучилищното образование и възпитателната грижата за деца детските огнища и съществуващите ясли и градини се прибавят към общообразователните и първоначалните училища, с което до средата на 40-те години на века до голяма степен грижата за деца от 0 до 3 години в България се изгражда и регламентира структурно.

Задълбочаващите се процеси по отношение на грижите и дейността на дневните детски градини и предучилищното възпитание на деца в периода на Втората световна война намират съществено място в държавната политика на военното правителство на Богдан Филев (1940–1943). С промените, заложи в Правилника за уредба и ръководство на дневните детски домове (*ДВ, бр. 62, 20.03.1943 г.*), се внасят и регламентират определени положения, основно по отношение на техните *функции*. Като такива се определят всички заведения за дневно подслоняване, предназначени за отглеждане и възпитание на деца⁹, осъществяващи правилното им физическо и духовно развитие, ангажиращи децата с различни образователно-възпитателни занимания и игри съобразно възрастта им (чл. 1).

Според литературните източници от социалистическия период до 9.09.1944 г. в страната не съществуват ясли за деца на заети в производството майки – само 3 (Батоева, Д., Минева, Т., 1979: 4) или 4 детски ясли със 100 места (Каменова, О., 1955: 3), в които се отглеждат предимно извънбрачни и подхвърлени деца. Тези ясли се издържат от благотворителните дружества, а „децата в тези заведения водеха жалко съществуване и смъртността им достигаше до 85%“ (пак там). От друга страна, според резултатите от съвременен изследване върху организациите и институциите за обществена грижа в периода предхождащ социализма, напротив, детските ясли са образцови социални заведения, чието функциониране може да се проследи още от началото на 30-те години на XX в.¹⁰ В периода от 9.09.1944 до края на 1976 г. дневните и седмични детски ясли достигат 986, а сезонните – 74. Постоянните детски градини са 3156, полудневните 2546, временните 414, сезонните – 1147. За децата до 3 години местата са 73 605, а за тези от ПУВ – 394 878, но въпреки това броят не е достатъчен¹¹ (Батоева, Д., Минева, Т., 1979: 4).

⁹ Към тях се причисляват и деца, лишени от достатъчни родителски грижи (Чавдарова, А., 2018: 1236).

¹⁰ В София, Пловдив, Шумен и Асеновград през 1935–1936 г. има 350 бебета, които са настанени в държавни, общински заведения и различни дружества. През 1940 г. дружество Евдокия изгражда дом за 220 бебета. „Ясли“ стават образцово социално заведение. От тях 70 деца са на работнички (Николова, В., Р. Стоянова, (2009: 267–268). Съществуващите заведения за деца до 18 години към 1937 са – ясли 8 с 327 деца, дневни домове 55 с 2870 деца, общежития 38 – с 1072 деца (Приложение № 14).

¹¹ Днес сякаш картината не е много по-различна – към 31.12.2018 г. по основно трудово правоотношение в детските ясли работят 7796 медицински и други специалисти,

По отношение на **причините**, които ги пораждат, се регламентират обективните фактори на институционална грижа, породени от невъзможността или отсъствието на пряка родителска грижа (особено майките), които са заети с работа извън дома, било поради бедност, лоши жилищни или битови условия или лоша морална среда.

Съществена промяна и изменение се внася по отношение и на съществуващата **структура**, където вече ясно се регламентират и разграничават следните видове детски домове и заведения (чл. 2):

- ✓ **дневни ясли** за деца до 2-годишна възраст;
- ✓ **дневни домове** за деца от 2–7-годишна възраст;
- ✓ **дневни занимални** за деца – ученици от 7–18-годишна възраст;
- ✓ **летни дневни детски домове** в селата (летовища).

След Втората световна война политическата промяна в развитието на българското общество и новата социална политика оказва съществено изменение върху институционалната грижа и възпитанието на деца в най-ранна и предучилищна възраст.

Според историческите документи на 9.09.1944 г. народната власт заварва съществуването на незначителен брой ясли, основно за деца на заети в производството майки – само 3 (Батоева, Д., Т. Минева, 1979: 4) или 4 детски ясли със 100 места (Каменова, О., 1955: 3), в които се отглеждат предимно извънбрачни и подхвърлени деца. Тези ясли се издържат от благотворителните дружества, а *„децата в тези заведения водеха жалко съществуване и смъртността им достигаше до 85%“* (пак там). От друга страна, според резултатите от съвременно изследване върху организациите и институциите за обществена грижа в периода, предхождащ социализма, напротив, детски-

които отглеждат, възпитават и обучават децата. Медицинските специалисти по „Здравни грижи“ са 3787, като 93,9% от тях са медицински сестри. *Няма данни за разпределението по професии на т.нар. немедицински персонал.* В своите 3 глави с по няколко раздела **Наредба № 26** от 18.11.2008 г. за устройството и дейността на детските ясли и детските кухни и здравните изисквания към тях съдържа (както е заложено и в заглавието) предимно алгоритми и стандарти за физическата среда – липсват педагогически и психологически стандарти. **Чл. 17.** В детските ясли се организират и провеждат следните дейности: ежедневен контрол на здравословното състояние на децата; регистриране на здравното и имунизационното състояние на децата в здравнопрофилактичната карта въз основа на данните, получени от личния лекар на детето; профилактични и противоепидемични дейности за предотвратяване и ограничаване разпространението на заразни и паразитни заболявания; превантивни дейности за предотвратяване и ограничаване на рисковите фактори в детските ясли (мерки за избягване на травми, отравяния и изгаряния и др.); участие в регионални, национални и международни програми, свързани с профилактиката и промоцията на здравето на децата; организиране и участие в програми за здравно образование на персонала и родителите на децата.

те ясли са образцови социални заведения, чието функциониране може да се проследи още от началото на 30-те години на XX в.¹²

Бавното възстановяване¹³ на функционалната дейност и цялостното ангажиране на държавните институции с грижата за децата до голяма степен се иницира от външни фактори като Общия работнически съюз (ОРПС), който с Окръжно Постановление (ЦПА, ф. 146, оп. 5, а. е. 977, л. 4.) още през октомври 1944 г. подема инициатива за реорганизацията на детските домове и ясли с цел да се облекчи положението на жените майки, работещи в производството.

С оглед на започналата икономическа интензификация на труда и трудовата мобилизация, в която повечето мъже работници са на фронта, а увеличеното производство пада предимно върху жените работнички и държавни служителки, ОРПС излиза с общо решение относно необходимостта реално да се облекчи положението на трудещите се жени. Желанието е (съвместно с МСП) да поемат изцяло грижата за децата, когато майките са на работа, за да могат те да съсредоточат своето внимание върху отговорните задачи на производството, поставени пред българското работничество и държавно наемничество (Матеев, Б., 1969: 222–223).

В директивата на ЦК на ОРПС се подема инициативата за възстановяване функционалната дейност на затворените детски домове и ясли и откриването на нови такива при различни индустриални производства. Препоръчва се към стопански отдели при съответните синдикални ръководства да се учреди специална комисия по създаване и ръководене на детските домове и ясли. Целта на ОРПС е: да обхване и обедини под свое ръководство съществуващите домове и ясли, затворени след 9 септември, като инвентарът, помещенията и другото оборудване на домовете при бившия БРС, както и тези на другите професионални организации да бъдат използвани за същите нужди и зана-

¹² В София, Пловдив, Шумен и Асеновград през 1935–1936 г. има 350 бебета, които са настанени в държавни, общински заведения и различни дружества. През 1940 г. дружество Евдокия изгражда дом за 220 бебета. От тях 70 деца са на работнички (Николова, В., Р. Стоянова, 2009: 267–268). „Ясли“ стават образцово социално заведение. Съществуващите заведения за деца до 18 години към 1937 са: ясли 8 – с 327 деца, дневни домове 55 с 2870 деца, общежития 38 с 1072 деца (Приложение № 14). В периода от 9.09.1944 до края на 1976 г. дневните и седмични детски ясли достигат 986, а сезонните – 74. Постоянните детски градини са 3156, полудневните 2546, временните 414, сезонните – 1147. За децата до 3 години местата са 73 605, а за тези от ПУВ – 394 878, но въпреки това броят не е достатъчен (Батоева, Д., Т., Минева, 1979: 4).

¹³ След 9.09.1944 г. голяма част от съществуващите домове и ясли са затворени, като инвентарът, помещенията и другото имущество на домовете при бившия БРС и другите професионални организации са конфискувани от народната власт и предадени на МСП.

пред; да се осъществи връзка с МСП и местните клонове на дружеството за закрила на децата, за да се координира дейността по реорганизацията и създаването на нови домове, ясли и летни дневни детски домове в селата.

Пред очевидната невъзможност ОРПС самостоятелно да организира подобен процес МСП излиза с (временен) Правилник за уредба и ръководство на детските домове (*ДВ, бр. 77, 04.04.1945 г.*). Преповтаряйки основните положения на съществуващия закон, с оглед на новите политически условия и задълбочаващите се икономически отношения, възстановяването на детските домове се разглежда в контекста на цялостната грижа за децата – предимно на трудещите се през времето, когато те са заети или ангажирани в процесите и стопанските производства, налагащи откъсването им от пряката грижата и непосредствено възпитание на децата.

За разлика от предходната структурна организация детските домове сега се разделят на 4 основни категории: детски ясли, дневни детски домове, *денонощни детски домове* (седмични детски градини/ясли) и летни детски домове (чл. 2). Радикална промяна при детските ясли се наблюдава по отношение на *формите*, които с оглед на икономическите нужди се развиват като:

- *постоянни* (дневни) детски домове, където за децата се оказват възпитателни грижи основно през светлата (активната) част от деня

и

- *денонощни* (седмични) от *интернатен тип*, където децата, поради ангажираността на родителите си (работещи основно на смени), е нецелесъобразно да бъдат взимани, което налага тяхното оставане и през нощта. Регламентира се правилото за прием на деца до *3-годишна възраст*, а в детските домове – от 3- до 7-годишна възраст (чл. 2).

Въпреки че като първостепенен разпоредител МСП осъществява общите структурни и организационни въпроси, свързани с разпределението на средства и взаимодействието между държавата, комитетите за социални грижи и общините (чл. 3), в методическо отношение Министерство на народното просвещение постепенно изземва изцяло ръководните функции (чл. 4), което законодателно се регламентира впоследствие със Закона за Народната просвета¹⁴ (*ДВ, бр. 218, 17. 09. 1948 г.*). От началото на 50-те години организацията,

¹⁴ Отдел а. предучилищно възпитание, **чл. 26.** Предучилищното възпитание има за цел да осигури на децата от 3- до 7-годишна възраст всестранно физическо и духовно развитие в духа на социализма и да се подготвят за постъпване в началното училище. **Чл. 27.** Предучилищното възпитание се получава в детски градини, които биват четири вида: а) полудневни, б) целодневни, в) седмични, г) сезонни. Организирането, ръководството и учебно-възпитателният надзор на детските градини се извършва от Министерството на народната просвета и отделите (отделения, служби) Народна просвета при народните съвети. **Чл. 28.** Детските градини се откриват и издържат от народните съвети, държавните учреждения, предприятията и кооперациите. Откри-

ръководството и учебно-възпитателният процес на детските ясли се регламентира към Министерството на народната просвета и отделите (отделения, служби) народна просвета при окръжните и градски народни съвети.

Разглеждайки периода от 1944 до началото на 50-те години на XX в. е необходимо да бъдат направени няколко уточнения относно социалистическото възпитание и институционалната грижа за деца, които се развиват в пряка взаимовръзка с изграждането на домове и заведения като част от възпитателно-образователната система в социалистическа България. Развиваща се интензивно, тя се изгражда и налага не само като част от протичащата промяна на държавно-политическото управление в страната, но и на последвалата индоктринация на цялото българско общество. След 1944 г. все по-ясно открояващите се процеси, свързани със „съветизацията“ и изграждането на социалистическото общество, поставят новите цели и изисквания пред системата да се изградят напълно нови обществени отношения.

Особено място и съществена роля в това „ново общество“ несъмнено се отделя на бъдещата грижа за децата и разбирането за тяхното място в светлото бъдеще на новия обществен строй. Заложени (впоследствие безкритично възприети) като основни принципи при изграждане на комунизма, Маркс и Енгелс описват подробно „мероприятията“, които трябва да се реализират, за да се осъществи социалистическата революция и да се изгради новото комунистическо общество. По отношение на децата ясно е изказана и дефинирана концепцията, че е необходимо „възпитанието на всички деца да се осъществява в държавни заведения и изцяло на държавни разноски, от момента, когато те могат да минат без майчински грижи“ (Маркс, К., Ф. Енгелс, 1978: 128). През посочения период „съединяването на възпитанието с фабричен труд“ и ролята на държавата се разглеждат като своеобразен индикатор за развитието на обществените отношения и грижата и възпитаното на децата. Става ясно, че в идеята за новото обществено устройство децата трябва да се отделят от семействата си и да се впишат в новите обществени отношения.

Безкритично възприето като концепция, поради налагащите се нови обществено-икономически и социално-политически отношения, идеологическата промяна, която по-съществено се забелязва и налага след 50-те години на XX в. в България, спомага да се утвърди разбирането за децата (като

ването става след разрешение от околийския и градския, подчинен на съответния окръжен народен съвет, по доклад на съответния началник на отдел (отделение, служба) народна просвета, основан на разрешен от министъра на народната просвета щат за учителския персонал. **Чл. 29.** Учебно-възпитателната работа в детските градини се води от специално подготвени лица, завършили институт за детски учителки, педагогически училища и отдели за детски учителки, едногодишни педагогически курсове за детски учителки и от придобилите права на редовни детски учителки.

субект), *не са грижа за родителите си*, а се намират изцяло (собствено) в прерогативите на държавата и нейната социална политика (грижа). В същото време идеята за възпитанието и развитието на децата търпи значителни еволюционни изменения – досегашната представа за семейството като патриархална нуклеарна структура също съществено се видоизменя и трансформира. Съобразно принципите на националната политика *новият режим има за задача да замени традиционните семейни ценности с напълно нови такива, да изведе децата от семейството и да ги настани в „държавни заведения“*. По същество тези заведения, както са дефинирани от системата, ще бъдат държавни институции, осъществяващи комунистическо възпитание от най-ранна възраст, спомагайки да се изгради развитото социалистическо общество. Следвайки шаблонно зададените постулати, индоктриниращото се българско общество безкритично заменя традиционно утвърдените форми на домашното възпитание и грижа за децата с обществено.

Въздействието на държавата, оказвано върху бъдещото социалистическо общество, което само не може да узрее за новите форми на социален живот, има за цел да създаде и развие във всяко дете определен набор от физически, интелектуални и нравствено-идеологически качества и способности. Именно те ще спомогнат не само за неговата социализация, но и всеобщото благоденствие и просперитет на развитото социалистическо общество, което то ще трябва да изгради.

В този си вид, почти без изменения, грижата за деца в седмични детски ясли и градини се запазва до втората половина на 70-те и началото на 80-те години на XX в.¹⁵, когато под натиска на налагащите се промени и обществено-икономическото развитие в България те променят своето значение и функции.

В периода на късния социализъм и развитото социалистическо общество седмичните детски ясли съществено започват да изменят своето функционално предназначение. Икономическите фактори, налагащи тяхното съществуване, вече се променят изцяло към сферата на социалната (институционалната) грижа и възпитание, което при т.нар. преход задава нови изисквания към системните структури и държавното управление на страната.

¹⁵ След съществените промени, които оказват пряко влияние, тук могат да бъдат открити законодателните рестрикции, които Законите за защита на майчинството и детството третират тази материя през целия социалистически период и особено в неговия край: *Конвенция № 3* на МОТ за закрила на майчинството, по която България е член (от 1919 г.) и е ратифицира и прилага в КТ (ДВ, бр. 27, 01.04.1986 г., чл. 307–310 абсолютна забрана за полагане на извънреден и нощен труд на майки с деца от 3- до 6-годишна възраст); *Постановление № 62* за въвеждане на 5-дневна работна седмица (ДВ, бр. 28.12.1967 г.); *Решение № 471* на МС за въвеждане на непълно работно време за жените домакини и майки с малки деца (ДВ, бр. 27, 06.04.1971 г.).

Съвременно състояние

Днес детските ясли функционират в съответствие със Закона за здравето и **Наредба № 26** от 18.11.2008 г. на Министерството на здравеопазването (ДВ, бр. 103, 02.12.2008 г.; изм., бр. 36, 10.05.2011 г.) с цел **подпомагане на семействата при отглеждане на децата до 3-годишна възраст и за осигуряване на тяхното нормално физическо и психическо развитие**. Детските ясли са организационно обособени структури, в които медицински и други специалисти осъществяват отглеждане, възпитание и обучение на деца от 3-месечна до 3-годишна възраст. Яслени групи могат да се откриват и в **целодневни и седмични детски градини**, като организацията на работа в тях не се различава от тази в постоянните ясли¹⁶. Според тази наредба, **чл. 4. (1)** Постоянни детски ясли са тези, в които децата се отглеждат без прекъсване през цялата година. Те биват **дневни, седмични и смесени**.

(2) В дневните ясли се приемат деца от три месеца до 3-годишна възраст за дневен престой. Дневният престой се осъществява всеки ден с изключение на съботните, неделните и празничните дни.

(3) В седмичните ясли се приемат деца от десет месеца до 3-годишна възраст за седмичен престой. Децата в седмичните ясли се приемат в понеделник и се предават на родителите в петък. Децата могат да се взимат от родителите и през другите дни на седмицата, като храната за следобедна закуска и вечеря се дава на родителите.

(4) В смесените ясли децата се разпределят в дневни и в седмични яслени групи.

Обобщавайки историческото развитие на институционалните форми на грижа в дневните и седмични детски ясли в България през XX в., могат да бъдат изведени следните изводи:

1. *Постепенно, под влиянието на протичащите социално-икономически процеси, развитието на децата в ранна детска възраст се подчинява на идеологическото разбиране, че те не са грижа за родителите си, а собствено на държавно политическата система. В същото време самата идея за възпитанието и развитието на децата търпи значителни изменения.*

¹⁶ По данни на НСИ (2018) към 31.12.2018 г. в страната функционират 840 самостоятелни детски ясли и яслени групи в състава на детски градини (ДГ) с общо 33 226 места в тях. Продължава очерталата се през последните години тенденция на увеличение броя на заведенията и на местата в тях. Разпределението на децата, отглеждани в детски ясли, по възраст през 2018 г. се запазва без изменения. Най-голям е относителният дял на децата на 2-годишна възраст – 81,9%, а най-малък – на децата на възраст до една година – 0,03%. В края на 2018 г. обхватът на децата, отглеждани в детски ясли, общо за страната е 16,6%. Най-високи са стойностите на показателя за областите Габрово (24,1%), София (столица) (21,2%) и Благоевград (20,8%).

2. Цялата досегашна представа за традиционното семейство се видоизменя и трансформира. Новият режим задава нови (идеологически наложени) семейни ценности, където децата са изведени от семейството, за да бъдат настанени под грижата и възпитанието на „държавните заведения“.

3. По същество те ще се възприемат от системата като част от държавни институции, които ще осъществяват и формират бъдещото социалистическо общество чрез принципите на комунистическо възпитание.

Седмичните детски ясли – социално-политически и психологически ракурси¹⁷

През 50-те години на XX в. детската градина се превръща в една от силните връзки между всекидневния свят на семейството и властта. За голяма част от младите родители в първите десетилетия на социализма тя е преди всичко социална институция, която ги подпомага в отглеждането на децата, където могат да оставят децата си, докато са на работа, уверени, че там ще се грижат добре за тях¹⁸.

Тъй като раждането е сведено до „довеждането на бял свят на още един Строител (раждаемостта се насърчава усърдно и с инструментите на социалната политика, и като представян за желан образ на жената, родила повече от три деца), идеологията обезценява труда на майката домакиня, причислявайки го към предишния „прост“ начин на живот, и открито заявява, че по-добър възпитател от държавата няма“ (Иванова, П., 2018: 136).

Социалистическата държава открива детски ясли, „за да реализира на практика основния принцип на социалистическия морал – грижата за човека, подпомага семейството в грижите му за възпитанието на децата“ (Драгошинова, Митева, 1981: 24), подготвяйки поколение, което „ще строи комунистическото общество“. Въпреки че възпитанието в семейството и детските ясли в съвременното социалистическо общество взаимно се допълват, детските ясли „като първо обществено-възпитателно заведение осигуряват на детето планомерно възпитание“ (Тонкова-Ямполска, Е., А. Шмид-Колмер, 1979: 7). Смятало се е, че „по пътя на правилна, системна и хармонична приемственост между тези две звена могат да се осигурят най-благоприятни условия за формиране на добро поведение и обществени навици“ (пак там: 8). И се признава, че понякога „в процеса на взаимодействие на тези две среди на живот на детето възникват редица сериозни проблеми, от правилното решение на които зависи по-нататъшното негово развитие“ (пак там).

¹⁷ Тази част е разработена от М. Богданова.

¹⁸ Ето защо „родителите се интересуват главно от въпросите на храната, здравето, отоплението и условията на живот. Към възпитателните мерки и програми на детската градина те проявяват по-слаб интерес“ (Попова, Г., 2016: 55).

Яслите са дневни и седмични – предназначени за деца на майки, заети в нощни дежурства или нощни работни смени в производството, приемат се в понеделник сутрин до петък вечер. Родителите могат да взимат децата през седмицата, „когато имат възможност за това, за да се поддържа емоционално-социалната връзка със семейството, особено важна за психическото им равновесие“ (Батоева, Д., Т. Минева, 1979: 5). Съществуват и сезонни – за децата на майки, заети в селското стопанство или друг отрасъл на стопанството със сезонен характер, „те се издържат от трудово-кооперативните и държавните земеделски стопанства или от съответното предприятие, при което се организират“¹⁹ (пак там: 7). Постоянните детски ясли са лечебно-профилактични и възпитателни детски заведения за деца от един месец до 3 години, където „децата се приемат в понеделник между 6,30 и 7,30 ч. и се предават на родителите в събота между 18 и 18,30 ч.“ (Семерджиева, Р., 1955: 8). По спешност се приемат децата на самотни майки и на войнишки семейства, а в отделни случаи – по лична преценка на началника на отдел народно здраве. Приемането на децата в детските ясли към предприятията е по преценка на администрацията на предприятието в съгласие с профкомитета²⁰ (пак там: 60).

Постановление на МС 705/23.10.1953 г. гласи:

1. Предприятията и учрежденията, в които работят 300 и повече жени, да предвиждат в годишните си перспективни планове средства за строеж на сгради или за приспособяване на помещения за детски градини и детски ясли с оглед до края на третата петилетка да създадат детски градини и ясли за децата на работничките и служителките при норма по 10 места в детските градини и по 8 места в детските ясли на всеки 100 работнички и служителки.

2. Народните съвети на депутатите на трудещите се в градовете с повече от 20 000 жители и в работническите селища да предвиждат в годишните си перспективни планове средства за строеж на сгради или за приспособяване на помещения за детски ясли с оглед до края на третата петилетка броят на яслените места да достигне най-малко едно място на 100 жители“ (пак там: 6).

Така системата от предучилищни заведения има три основни задачи: „1) да даде възможност на жените активно да участват в обществения живот; 2) да подпомогне семейството в осигуряване здравето и възпитанието на децата; 3) целенасочено да формира у детето такива качества на личността, които могат да бъдат предпоставка за всестранно развитие и високо обществено съзнание“ (Тонкова-Ямполска, Е., А. Шмид-Колмер, 1979: 7).

¹⁹ Поема се изплащането на заплатите и назначаването на персонал, като 15% от местата са за децата на работещите там (Семерджиева, Р., 1955: 12).

²⁰ За напуснало се счита дете, което отсъства 5 дни без „уважителна причина и без предупреждение“, след проверка в дома от сестрата на групата. При наличие на такива – лекарят определя срока, за който се запазва мястото.

При създаването на детски ясли се планира и тяхното местоположение – сградите трябва да бъдат „разположени на тихи улици, по които движението е по-малко и има по-малко прах, да бъдат заобиколени от озеленена площ и градина и да бъдат добре оградени от околните дворове и здания“ (Семерджиева, Р., 1955: 14), тъй като „правилното възпитание“ е резултат от „целесъобразното организиране въздействията на околната среда, за да бъдат те най-благоприятни за развитието на детето“, като трябва да се отчита и типа нервна система (Манова, 1955: 78).

Децата са по около 20 в група, разделени в тази на: кърмачетата (до 10 месеца), пълзящо ходещи деца (до 1,3 години) и на ходещи (до 3 години), като при 50 легла се оформят две групи, а с 30 – една, с две подгрупи (Семерджиева, Р., 1955: 65). За тяхното възпитание се грижат медицински сестри под ръководството на възпитател, като броят на децата в групите е 15 за кърмаческа възраст, 20 за 1–3 години, 25 за 3–7 години (пак там: 6–7). На смяна в група работят една сестра и една детегледачка, като се заплаща такса, като при доход на семейство до 40 лв. – не. Над 40 лв. е 30% от сумата над 40 лв., но не повече от 12 лв. месечно. Когато децата са две – за второто се заплаща 50% от определената такса, а за семейства с 3 и повече деца – 50% от предвидената. Таксата покрива 15–18% от изразходваните средства, което показва, че „грижите за най-малките граждани на нашата страна са поставени на първо място от Комунистическата партия и правителството ни. [...] Това в никакъв случай не бива да намалява родителския дълг на майката и бащата, които носят пряка отговорност пред себе си и пред обществото за поколението, което създават“ (Батоева, Д., Т. Минева, Р. Драгошинова, 1979: 6).

Държавата е реализирала политика за подпомагане на семейството, но в същото време е изземвала родителските функции, създавайки по-благоприятни възможности за „правилно възпитание“. Седмичната държавната грижа за деца до 3 години поставя редица въпроси, като основен е този за тяхното институционализиране поради дълготното отделяне от семейството.

Изоставянето и ролята на привилегированата връзка с „Друг“²¹

Идеята за седмичните детски ясли е реализирана в конкретен социално-икономически контекст, в който знанието за последиците от раздялата между малкото дете и родителите отстъпва място на значимостта да се фор-

²¹ Термин, използван от Жак Лакан, който описва символично място – закона, ези-ка, несъзнаваното. Другият е образуван от всички условия, изградили живота на субекта – избори, срещи, предци и начините, по които те са се вписали в него. Другият е необходимо условие за формирането на Аз-а – майката, която дава базална сигурност и спомага детето да оцелее, задоволявайки неговите нужди. Това понятие е свързано и с понятието „holding“ (Уиникът, Д., 2008).

мира (целенасочено и методично) личност, отговаряща на идеала. Едновременно с това, безспорно е задействането и на психологически процеси както у детето, така и у всички членове на семейството (разширеното също) – неговата ранна социализация се реализира без то да бъде готово да се раздели, без да се съпровожда семейството в този процес.

Отделянето и настаняването на дете в седмична детска ясла активира у него психични механизми, свързани с преживяването на изоставяне, на липса на сигурност, тъга – на страдание, което оставя следи през целия живот. В наши дни фактът, че бебето разбира, чува и вижда още в утробата, вече не е спорен – за разлика от нетолкова далечното минало, когато за бебето се е говорело като за „*парче месо*“, „*сляпо като коте*“, в очакване да проговори, за да бъде разбрано. Практиката да се говори на бебето в утробата не само не е била популярна, но и връзката между майката и бебето е била омаловажавана. Подобно разбиране съществува и днес, но все повече изследвания популяризират достиженията на науката²².

Анализите от проведени изследвания тогава са представени противоречиво – „седмичният престой да се възприема като форма на обслужване при крайна необходимост, по изключение“ (Драгошинова, Р., Ю. Митева, 1981: 24), добре е децата да не бъдат настанени преди 3 години, но „авторитетът на яслите като обществена форма на отглеждане на децата все повече нараства“ (пак там: 25). Установява се, че адаптацията на децата е по-трудна, но тъй като там работят детски сестри със средно медицинско образование с педагогическа подготовка, „детското заведение в повечето случаи може и трябва да има ръководна роля спрямо семейството при възпитанието на малкото дете. Родителите могат да получават от детското заведение правилни указания и компетентни съвети как да отглеждат и възпитават своите деца“ (пак там: 26).

Освен това, направени са изследвания (Жукова, Н., 1969; Голубева, Л., 1972), че през първото полугодие от живота децата „най-леко понасят влизането в детско заведение и рядко боледуват“, защото „промените в дневния режим стават в съответствие с възрастта, т.е. те се явяват положителен фактор. Същото може да се каже и за промените в начина на отглеждането“ (Тонкова-Ямполска, Е. Шмид-Колмер, Ан. Атанасова-Вукова, 1979: 32).

Характерните ярвания тогава също имат своето отражение (Батоева, Д., Т. Минева, 1979: 36–55):

²² Вж.: Сежер, М. (2012) В зората на сетивността. Сежер, М. (2016) Ако бебетата можеха да говорят. Сежер, М. (2014) Изкуството да храним бебетата. Богданова, М. (2018) Бебето, детето и техният език. Богданова, М. (2017). Перинаталност и психоанализа.

- детето не бива да спи в леглото на майката или на друг възрастен поради опасност от притискане и възможност за заразяване от глисти и други заболявания;

- спазването на най-строга чистота е основно условие при гледането на детето. Чистотата на пъпчето е въпрос на живот и смърт за детето в буквалния смисъл на думата;

- майката пълни душата на детето с нежност, а бащата събужда възторг и възхищение;

- игрите на децата се ръководят от възрастните, тъй като без това „те остават бедни по сюжет, едностранчиви, краткотрайни и са свързани предимно с манипулативна дейност. А може и да вземат неправилна насока и децата да претворяват страни и порядки от живота, които не са ценни от възпитателна гледна точка“ (Батоева, Д., Минева, Драгошинова, 1979: 43);

- на основата на всеки вид устройство на нервната система, стига да е нормално, може да се възпита и оформи положително поведение и ценни човешки качества, само че при едно устройство това става лесно, а при друго – много или малко по-трудно. Именно различното устройство на нервната система, с което детето се ражда, определя индивидуалните особености. И те трябва да се познават от родителите.

Като термин *невроза*²³ на *изоставянето* се въвежда от Шарл Оди и Жермен Ге и описва „клинична картина, в която преобладават страхът от изоставяне и потребността от сигурност“ (Лапланш, Ж., Ж. Понталис, 2009: 26). Според тях тя не е последица само от реално изоставяне, преживяно в детството, като за нея са характерни страх, агресивност, мазохизъм, чувство за малоценност, свързани и с базисна (афективна) несигурност. Тя е „преди всичко едно емоционално отношение на майката (или на този, който се грижи за детето – бел. моя), което се възприема като отказване на обич (например *фалшиво присъствие* на майката – *fausse présence*)“ (пак там: 26).

Когато децата сменят родителските фигури през първата година от живота си, е трудно да се минимализира травмата от (из)оставянето. Попадайки в системата на грижа, в нова среда и с непознат грижещ се, жизнените процеси се преподреждат:

- възпрепятства се процесът на опознаване и разбиране на света;
- загуба на усещането за среда и за Другия;
- загуба на чувството за сигурност, което може да доведе до понижена гъвкавост в бъдеще

²³ „Невроза“ е термин, въведен през 1769 г. от Уилям Кълън, шотландски лекар, популяризиран във Франция през 1785 г. от Филип Пинел и приет от З. Фройд след 1893 г. Симптомите на неврозата са свързани с изтласкан психичен конфликт, чието начало води от детската възраст.

- появява се тревожност, безпомощност, страх при среща с непознати;
- наблюдава се бурна емоционална реактивност и „повишена придирчивост“;
- развитието се забавя – език, моторика и т.н.

Разпадането на връзката вследствие загубата на майката, на продължителното ѝ и повтарящо се отсъствие или на последователни промени на хората, които се грижат за храненето на детето, винаги оставя следи на тревожност, дължащи се на *символичната човешка функция, непрекъснато активна у будното бебе*. Желанието за общуване, свързано с доверието, което пък от своя страна е свързано със съучастието и разпознаването на другия, пробужда тревожността, макар в същото време тялото на бебето да е успокоено по отношение на потребностите от субстанциален обмен, осъществен с непознатата заместница на майката.

В институционалната грижа за малки деца въпросът за привързаността е изключително актуален. Когато детето има силна и здрава връзка с родителя си, тя му позволява както да развие доверие в другите, така и да разчита на себе си. Връзката, която детето развива с човека, който се грижи за него през ранните му години, е основата на неговото бъдещо психологическо, физическо и когнитивно развитие и за бъдещите му взаимоотношения с другите.

Привързаността помага на детето да:

- постигне пълния си интелектуален потенциал;
- се хуманизира;
- може да разчита на себе си;
- се справя със стреса и фрустрацията;
- се справя със страха и безпокойството;
- развие ефективни бъдещи взаимоотношения;
- премине през преживяването на ревността.

Схема 1 описва типичното, успешно взаимодействие между майката и детето. Взаимодействието е инициентирано от потребността на детето и последващото изразяване на неудоволствие и завършено от отговора на майката.

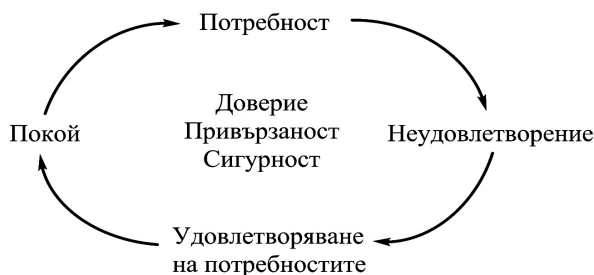

Схема 1. Успешно взаимодействие майка–дете

Този цикъл се нарича *цикъл възбуда–релаксация* (Fahlberg, V., 1990). Повторяемото успешно затваряне на този цикъл е решаващо, ако детето трябва да развива чувство на доверие и сигурност и да общува със своята майка. *В институцията реализирането на този цикъл предполага професионална подготовка и приемането на теоретична парадигма, различна от когнитивистката.*

Джон Боулби е този, който открива връзката между депривацията (която е характерна за около 1–2-годишна възраст) и антисоциалната тенденция – загубено е нещо позитивно, значимо, което е имано от детето, а после е загубено (Боулби, Д., 2019). Когато на детето липсва нещо в дома, то го получава извън него. Когато домът го (из)остави, преди то да има представа за рамка, но с усещане за свобода, което детето губи при откритието, че рамката²⁴ на живота е нарушена. Започва да я търси другаде (при роднини, близки) и „ако бъде осигурена навреме, тази стабилност ще израсне в детето както костите в тялото му, така че постепенно, с течението на първите месеци и години от живота му, то ще премине от зависимост и нужда от обгрижване към независимост²⁵“ (Уиникът, Д., 2008: 37).

(Из) Оставянето на бебето (детето) води до проявата на редица психологически (и соматични) ефекти, свързани с цялостното му развитие. Тяхната сила може да бъде минимизирана чрез думите на Другия, неговата грижа и отношение не само към него и неговото развитие, но и към родителите му, които са го (из)оставили.

Критиките към седмичните детски ясли са спорадични и по-скоро насочени към решаване на трудностите:

„Не са верни твърденията на редица буржоазни автори, че радостта у детето настъпва като резултат на удовлетворяване на неговите органични потребности. В действителност удовлетворяването на органичните потребности – хранене, подсушаване – само премахва отрицателните емоционални реакции и създава условия за възникване на положителни, но не ги поражда. Нахраненото и подсушено дете е спокойно – не плаче, но само поради

²⁴ Сякаш детето се опитва да намери една винаги разширяваща се рамка, един кръг, който „има за свой първообраз майчините ръце или майчиното тяло. Бихме могли да различим цяла такава поредица: тялото на майката, ръцете на майката, родителските отношения, дома, семейството (в т.ч. роднините и братовчедите), училището, квартала с неговите полицейски участъци, най-накрая страната, с нейните закони“ (Уиникът, Д., 2008: 49).

²⁵ По-късно детето, което се определя като *дете с асоциално, девиантно поведение*, търси „още малко по-далеч от целта, очаквайки обществото, вместо неговото собствено семейство или училище, да му осигури стабилността, от която се нуждае, за да може изобщо да премине през ранните и толкова важни етапи на своето емоционално израстване“ (пак там: 37).

това че е нахранено, нито едно дете не започва да се смее силно и да се радва шумно. Активната радост идва като отговор само на прякото въздействие на възрастните върху децата. Затова възпитателното въздействие на възрастните трябва да се изразява в постоянно емоционално общение с децата в детските заведения. Това именно се извършва естествено и непринудено в семейството и то често липсва или е недостатъчно в яслите и дома на майката и детето. Степента на правилната организация на възпитанието в детските заведения трябва да се мери с това доколко във всеки момент от живота на детето се държи сметка и се създават условия за развитие на съответни движения, говор и положителни емоции“ (Манова, М., 1955: 84)

И още:

„Опитът показва, че много често висококвалифицирани педиатри и добре подготвени сестри не могат да организират добре работата си в детските ясли и дома на майката и детето: допускат висока заболяемост, изоставане на децата в нервно-психично отношение, пропуски в хигиенно-санитарното състояние на заведенията, бездушно отношение. Причината за това е, че доброто познаване на правилата за отглеждане, хранене и възпитание на децата и тяхното механично изпълнение не е достатъчно. Необходимо е топло, загрижено, майчинско отношение към децата от страна на всички работещи в тези заведения“ (Каменова, О., 1955: 4).

В изследвания период науката все още не е достигнала до знанието, което имаме днес за развитието на бебето от утробата, а разбирането за детското развитие е оказало своето негативно въздействие и предвид идеологията на времето – няколко примера:

- „през втората година (!) се появяват социалните и морални чувства, то познава близките си и се привързва към тях, явява се потребност от радостни преживявания“ (Батоева, Д., Т. Минева, Р. Драгошинова, 1979: 22);

- „слухови възприятия новороденото има още към 3–7-ия ден след раждането, а започва да се обръща по посока на източника на звука към 3-месечна възраст. Постепенно детето се научава да отделя високите от ниските тонове. [...] Развитието на зрението при детето преминава редица моменти. Най-напред детето за кратко спира погледа си на лъскави предмети; към 3-ия месец детето вече активно разглежда предметите, а след това започва да познава близките“ (Манова, М., 1955: 130);

- подражателната способност у детето се развива към осмия-десетия месец (Драгошинова, Митева, 1981: 19). Овладяването на говора е едно от най-трудните и основни задачи на възпитанието, „детето може да се научи да говори само ако слуша човешка реч, ако словесно се общува с него“ (пак там: 19);

- детето при раждането „безспорно е напълно безпомощно и незнаещо същество. Само след три години то вече може да разговаря с възрастните

за различни неща, които е видяло или чуло и които са му направили силно впечатление“ (Драгошинова, Р., Митева, Ю., 1981: 87);

- анатомичните особености на висшата нервна система на детето в ранна възраст „се изразяват в слабо развитата кора на главния мозък, недостатъчната диференцировка на нервните клетки и недостатъчна миелинизация на нервните влакна. С това може да се обясни склонността към разпространение на нервния процес, последователността на развитието на движенията и голямата възбудимост и склонност към афекти на детето“ (Манова, М., 1955: 129);

- захранването в петия месец е в съответствие с анатомо-физиологичните особености на детския организъм. В някои случаи детето трябва да привиква към промени на микроклимата, обаче в тази възраст поведенческите реакции още не са така устойчиви, че да не могат да бъдат лесно променени“ (Тонкова-Ямполска, Е. Шмид-Колмер, Ан. Атанасова-Вукова, 1979: 32);

- между 5/6 и 9/10 мес. всички промени, на които „е привикнало“, вече „представляват трудност“, а от 10 месеца до 1 година 3 месеца, 1 година 4 месеца детето разширява „осъзнатото отношение към околната действителност, осъществено чрез някой възрастен (майка, баба или др.), с който детето има най-тесен емоционален контакт“ – тогава „поведенческите му реакции стават все по-стабилни и в тази възраст всяка промяна на микро-социалните условия, свързана с отделяне от хората, с които то е свикнало, не може да протече безболезнено за детето. Задължително възниква психически стрес“ (пак там: 32–33);

- от редица проучвания се установява, че „най-бързо и най-безболезнено се приспособяват деца, които постъпват в яслите до 4–5 месец от своя живот или след навършване на втората си година“. За „най-трудната възраст“ за тази „пренагласа“ се смята 2-та година, тъй като детето е неспособно да реализира разнообразните си желания, овладява ходенето и говора, които „изискват много голяма индивидуална помощ от страна на възрастния“, както и „изключително голямата емоционална връзка на детето с майката, която добре познава, обича и не се отделя от нея“. Смята се, че дете, „което от малко е отгледано в ясли, се приспособява неусетно към всякакви промени“, „с радост отива в детска градина“ (Батоева, Д., Т. Минева, Р. Драгошинова, 1979: 75).

По време на изследвания период да се говори с бебето като със субект, който има психичен живот, усеща болка и има компетентности, е било непознато и отхвърляно. Съветската методика още по време на бременността е гледала на бебето като на нещо, което трябва да бъде „прогонено“, а бременната жена е поставена в пасивна и зависима позиция.

След голямата политическа промяна в България от 50-те години на XX в., в унисон с политиката в СССР, репресивният стил на пре-перинаталните отношения са се поддържали от училища за бъдещата майка, разкрити при всяка женска консултация, и са имали за цел предаване на знания за вътреутробното развитие. Реален резултат от взаимоотношенията на жената с лекаря (до днес се водят от акушер-гинеколози в Русия и бившите социалистически държави) е приемането на позицията „отдолу“, предаване на отговорността на медицината, страх от раждането, безпомощност и неразбиране на връзката със собствения опит, загуба на интуиция. На бебето се гледало като обект на манипулация. Поведението и чувствата на майката, насочени към детето, са се напасвали в съответствие със стереотипите на обществото, поддържани законодателно, и осигурявали въвличане на жената и бебето в системата на тоталитарните отношения, облекчавали са ранната раздяла, правейки я безболезнена, и ранния преход към детските градини и ясли.

Интимните връзки между майката и детето не е трябвало да възникват, тъй като всяка привързаност носи в себе си заплахата за тоталитарното възпитание. Кризата на „медицинския етап“ на пренаталното възпитание на Запад се осъзнава 30 години по-рано, отколкото в Русия. Това се случва между 50–60-те години на XX в., когато в науката нараства интересът към новороденото – то престава да бъде „парче крещящо месо“, открива се, че има психична активност.

Снимка: личен архив, А. Х.

Социално-политически контекст на грижата за деца в седмичните детски ясли²⁶

Постъпването на детето в институция за седмична грижа го прави част от нея, институционализирайки го, а неговото Аз претърпява радикални изменения, възприемайки средата за семейство (но и подменяйки я). От друга страна, „в самия процес на изграждане на индивидуалната памет са налице моменти на обобществяване и социализация на опита. Индивидуалната памет не е изцяло изолирана, в нея имплицитно са вписани нишките на социалния и на историческия контекст“ (Знеполски, И., 2017: 229).

Познаването на социално-политическия контекст би подпомогнало разбирането процесите, свързани с грижата за децата до 3 години, но и би очертало картината, необходима за последващ анализ на последиците върху системата днес и върху настоящите родители, тогавашни деца.

Детето, майката, бащата и семействеността

Смятало се е, че семейството в социалистическото общество се различава коренно от предишното по нравствените основи, върху които е изградено – „личната сметка и материалната изгода отстъпват място на свободния избор и взаимната любов между мъжа и жената. Бурното развитие на техниката в наши дни промени начина на нашия живот и внесе ново темпо и динамика в него. Спокойствието на старото патриархално семейство изчезна. Образът на бащата като единствен материален стълб и разпоредител със съдбините на децата вече не съществува. Новите социални придобивки промениха и положението на жената в семейството. Последната наравно с мъжа участва в производството, в обществения живот и взима еднакво и пълноценно участие в решаване на семейните въпроси“ (Драгошинова, Митева, 1981: 22–23). Жената е не само майка и съпруга, „заедно със своя другар тя е активна труженичка. Тя е инженер, учителка, лекарка, медицинска сестра, касиерка, заварчик, шофьор или строителка. Можем да я видим навсякъде – при децата и възрастните, при бумтящите мотори, всекидневно и денонощно. [...] След победата на социалистическата революция у нас се осъществява вековната мечта на българската жена за свобода на личността, за равноправие с мъжа, за еманципация²⁷ (Батоева, Д., Т. Минева, Р. Драгошинова, 1979: 3).

²⁶ Тази част е разработена от М. Богданова.

²⁷ Изследване през 1967 г. показва, че 87% от съпругите работят в различни сектори на народното стопанство, „невестата, която по цял ден тъче и преде, е образ на миналото“ (пак там: 31), а грижите на мъжа за „топливо, за поддържането на жилището и домашния инвентар, за цялостното осигуряване на семейството при съдействието на обществените институти му струват много по-малко загуби на енергия и време“ (Спасова-Хаджиева, Е., 1970: 32).

Едно от първите мероприятия на народната власт след 9.09.1944 г. е изравняване правата на жената с правата на мъжа – *„днес жената вече участва наравно с мъжа при построяването на социалистическото общество. За да може жената майка да участва в стопанския, културния и общественно-политическия живот на страната, държавата я подпомага при отглеждането на децата – разкриват се детски ясли и градини, домове на майката и детето и други детски заведения“* (Каменова, О., 1955: 3).

„Постигнатото от българските жени потвърди както възможностите на жената, така и високата справедливост и жизненост на принципа за еманципацията, победил след историческата борба на комунистическото движение. Социализмът направи жената човек, а това е един от кардиналните проблеми на човешките отношения. [...] Бъдещото развитие на семейно-брачните отношения ще създава нови възможности пред жените по посока на все по-пълното осъществяване на еманципацията“ (Спасова-Хаджиева, Е., 1970: 34).

Тъй като развитието на социалистическото общество очертава бъдещето на децата, „грижите на обществото за тяхното израстване и възпитание стават и ще стават все по-големи, а това ще отстранява прекомерната ангажираност на жената, ще я освобождава за по-пълна изява и в други области на живота“ (Спасова-Хаджиева, Е., 1970: 35).

И в стила на писането тогава идва противоречието – „естествено при съвременните условия на живот децата не могат да бъдат непрекъснато под възпитателните грижи само на майката. Във възпитанието на децата се включва все повече бащата като пълноправен и пълноценен участник, както и по-възрастните членове на семейството“ (пак там), което ни кара да се питаме какво всъщност се случва в семейството и как се отразява това пре-разпределение на задълженията, как се вписва всъщност бащата, след като майката се еманципира чрез труда. И какво прави устойчив мъжа, който вече не е „единствен стълб“ в семейството, но участва наравно с жената при възпитанието на децата.

Тъй като възпитанието е „сложен и продължителен процес за формиране на човешката личност“, не е възможно само семейството да възпитава – „обективно и самите родители не са в състояние да се справят с тази толкова деликатна работа особено когато майката работи в някой отрасъл на народното стопанство“ (Батоева, Д., Т. Минева, 1979: 81). Освен това съвременното физическо и психическо развитие на децата като „утрешни строители на социалистическото общество“ има значение не само за родителите, но и за бъдещето на нацията.

Въпреки постулираната сила на жената и нейното майчинство грижата за детето в семейството е описана до най-малките детайли, почти като алгоритъм, сякаш анулирайки естествената майчинска интуиция – „преди да вземе детето, майката грижливо трябва да измие ръцете си със сапун и да постави

чиста престилка“ (пак там: 38), „косата се реши ежедневно и се измива 1 или 2 пъти седмично“ (пак там: 42).

Популяризира се образът на липсващия баща – „той е видян като работещ прекалено много или постоянно в командировки, алкохолик или напуснал семейството (през темата за развода), или пък просто непоемаш отговорности в дома, домакинската работа и възпитанието на децата. [...] Колкото и да е поставена като проблем обаче, през налагането ѝ като шаблон, повторителен модел, тази фигура е подложена и на нормализация, на разтоварване на мъжа от семейните отговорности за сметка на жената“ (Йорданова, К., 2016: 82). Анализът на К. Йорданова описва жената като наравно натоварен с мъжа професионалист, гонещ целите на кариерата, и едновременно с това е образцова майка, върху която пада отговорността за бита, грижата и морала в семейството – „можем да изведем хипотезата, че именно през социализма става тази същинска патримонизация на жената, която изкарва прехраната наравно с мъжа и същевременно се превръща в глава вътре в семейните отношения“ (пак там).

В стил на лозунги и клишета се описва същността на семейното възпитание, което „полага основите на човешкото поведение“, а „връзката между родителите и децата е двустранна. Родителите създават децата, а децата укрепват семейството. Семейството е нужно на децата с грижите и любовта, която им дава“ (Батоева, Д., Т. Минева, Р. Драгошинова, 1979: 76). Въвежда се морализаторски подход към същността на отношенията в семейството и се поставят децата като залог за добрите отношения между техните родители – „истинско семейство има там, където съществува хармонично съчетание между майката, бащата и децата“ и „децата изграждат трайна връзка между мъжа и жената. Те осмислят техния живот, създават общ език и интереси“ (пак там).

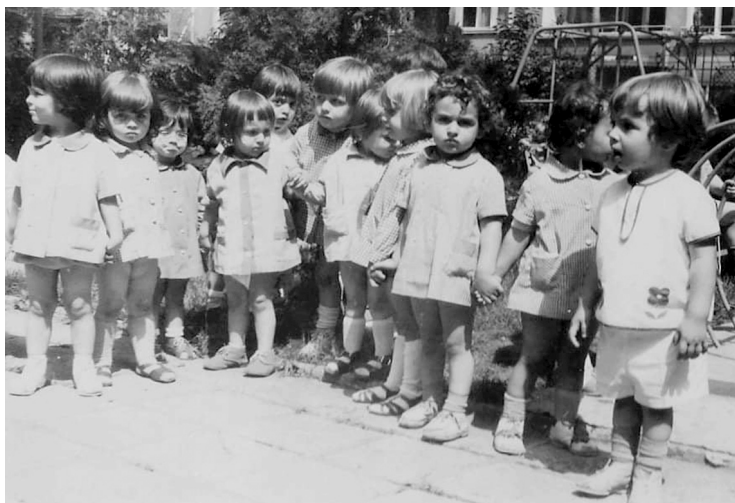
Семействеността е под обществен контрол и одобрение, тъй като „няма по-голяма награда от тази да получиш признанието на обществото, че си отгледал и възпитал добри деца“ (пак там: 77), а от родителите се изисква да не допускат грешки при възпитанието на децата, „защото те оставят трайни следи в съзнанието им, а в някои случаи се оказват трудно поправими“ (пак там).

Пренареждането на семейната ситуация, опитите да се изравнят мъжа и жената, а детето да се изгражда като „бъдещ строител“, създава пространство за вписването на институционалната грижа като възпитателна инстанция, която задава насоката на живее в семейството и семейните отношения, използвайки властовите механизми на знанието и нормите.

В литературните източници при описанието на детето и възпитанието лъха студенина и лозунгизъм – в този процес то е поставено между идеала за силната майка героиня и загрижената институция, които имат визия и за неговото развитие, и за неговото бъдеще. Детето е в капана на очакванията–рамка, от които трудно може да се заяви като субект с желания (по смисъла на Ф. Долто).

Освен това, въпреки че в сравнение със семейното възпитание общественото има своите минуси и плюсове, дългогодишната практика на яслите показва, че в „тези заведения децата се развиват много по-добре по отношение на общите движения (ходене, катерене, хвърляне), овладяват фини двигателни умения с ръцете, които улесняват своевременното формиране на редица културно-хигиенни навици и привычки. В яслите стават по-активни, по-самостоятелни, по-популярни и изпълнителни. Известно затруднение създава овладяването на говор, особено в седмичните детски ясли“ (Драгошинова, Р., Ю. Митева, 1981: 27).

Основното, което е установено, е, че *детето е говорещ субект и когато не е разбран неговият език, речта му изостава.*

Снимки: интернет

Труд–заетост

По времето на социализма трудът е издигнат в култ – неуморен, съзидателен, колективен, „дело на чест, слава, доблест и геройство за всеки човек“ (Иванова, 2018: 33), той е бил идеологизиран и вписан в културен календар на Дирекция „Труд, радост, отдих и култура“²⁸. Трудовите постижения се отличават с ударник, стахановец, рационализатор – идеологията ги създава като герои, които могат да имат по-заможен, „люксозен“ и културен живот. За труда се говори с военни термини (героичен, победен, устремен), полагат се клетви, изпълняват се химни, очакват се подвизи и трудова дисциплина. Всички трябва да са ангажирани и отдадени – не се поощряват отсъствия за пътувания, чествания за лични празници, което ограничава и поставя под заплаха от всевъзможни наказания „нормалността на обичуването извън труда“, той е „непрестанен и денонощен“. Строителят престава да се съобразява с релефа, климата, светлината на деня и тъмната на нощта. Преосмислена в цялостната представа за времето, като то се остойностява изключително благодарение на извършения в него труд. Часовете (особено преди да се изгради концепцията за „културната почивка“ в началото на 1950-те години), свободни от труд, често биват определяни от „новите хора“ като „празни“ (Иванова, П., 2018: 34).

Трудът е средство за възхвала на вожда, той не е утопия, а води до светло бъдеще: „Щастие ще бъде за всеки работник да живее в такива жилища с електричество, радио, с баня, телефон и други удобства. Вечер и млади, и стари ще се разхождат из алеите на градините. Много от металурзите със семействата си ще се наслаждават на хубави филми в киносалона. До късно през нощта ще светят прозорците на библиотеката и читалните“ (Дончев, В., 1954, цит. по: Иванова, П., 2018: 43). Всъщност мечтите са изцяло подвластни на строежа на социализма, на светлото бъдеще чрез модернизация на производството. Принципът е по Ленински: „Всекиму според труда“, а инвалидите се дисциплинират (Димитрова, И., 2019: 33–47).

Строителят на социализма се представя основно чрез професията си – „онова място от трудовия фронт, където благодарение на народната власт може да разгърне целия си творчески потенциал. За да няма съмнение в работническия характер на Народната република, професиите на описваните в „Работническо дело“ нейни граждани са преобладаващо из сферата на промишлеността и транспорта, а второто място е за тружениците в селското стопанство“ (пак там: 62).

Времето се използва по възможно най-целесъобразен начин – „няма време за губене“, трудещите са „бързи“, „пъргави“, което води до преизпълнение на плана. Свободното време е „културна почивка“ – гледане на филми, посещение на театрални постановки, четене на прогресивна литература, участие

²⁸ Вж. повече в: Еленков, И. (2013) Труд, радост, отдих и култура. Рива, София.

във физкултурни мероприятия или посещение на такива, интелектуални игри (шах и слушане на радио)“ (пак там: 124–125).

Отношението към труда измества отношението към семейството – „другарката“ продължава да се възприема като „другар и помощник в труда“, а децата „биват галени по-често от вожда, отколкото от родителите си“ (пак там: 123).

Трудът, издигнат в култ, е пропагандиран устрем да се постигне по-бързо обещаното светло бъдеще в настоящето – илюзорна утопия, която моделира всекидневните отношения и фокусира тружениците. Той е инструмент за възпитание, но и светоусещане, вписано в живота на децата в най-ранна детска възраст. Разбирането за труда ни кара да мислим за това как възпитателите, предимно жени, са гледали на своята работа, отдадени да заместват майките, докато работят.

Снимки: интернет

Домът

Домът е съвкупност от образи, които дават на човека основания или илюзии за стабилност (Башлар, Г., 1988: 53), той е мястото на битието²⁹ – във в. „Работническо дело“ избилстват теми, противопоставящи преди и сега, където отношенията са вписани в средата на дома: „Тук, на село, дето никога не са знаели друго веселие освен пиянство и разпуснатост, сега се чувства непрекъснато желанието и умението на хората да си отпочиват красиво. Чувства се особено внимателно отношение на хората към това, което са създали. Всеки пази не само килимите и креслата, а и тази атмосфера на яснота, чистота и хубава гордост у себе си и у другите, която цари в този дом. Тук няма да види-

²⁹ Вж. повече в: Бояджиев, Ц., Г. Каприев, В. Градев, К. Янакиев (2017) Домът на човека.

те нито една пращинка паднала на пода – ако падне веднага, я вземат, няма да чуете нито една рязка или груба дума – ако се отрони, всички поглеждат към виновника с такъв пълен с достойнство и упрек поглед, че той веднага млъква смутено“ (Николаева, Г., 1949, цит. по: Иванова, П., 2018: 39–40). Въпреки че домът е център на семейството, неговото съществуване като „място за социализация на младите членове на общността е безсмислено, като неговите функции се делегират на държавни и партийни органи“ (Иванова, П., 2018: 187).

В изследвания период битът е уеднаквен – еднакви мебели, книги, жилището трябва да бъде „непременно чисто и, в съгласие с принципите на социалистическата естетика, там са разположени радиото (особено след 1952 г.), бюфетът и представяният като обект на възжеления и гордост гардероб“ (пак там: 38).

Домът като светоусещане и среда за възпитание създава фундамент за мислене на битието, за „съпротива срещу агресивната история“. Той е място за съхранение на човешки същности и като такъв следва да е шарен, индивидуален и отвъд-времето-си. За светоусещането на детето домът е източник на преживявания и усещания – той създава неговото сензорно тяло.

Снимка: интернет

Въпросът за тялото и сексуалността

Изначално тялото осигурява връзка с реалността на родителската двойка, която „дава“ раждането, и следователно действа като напомняне, отпечатано върху „даденото“ на реалността тяло – реалност на различията и недостатъците, които трябва да бъдат „родени“, а не всемогъщо отречени. Съществуването-в-тяло предполага признаването на времето на двойката – време „преди“ тялото и следователно време преди раждането на Аз-а. Тялото е неразделна част от създаването на *временна връзка*, която осигурява усещане за приемственост и континуитет на преживяванията за това кои сме във времето, то свързва с обектите, с които сме били, и бихме могли да продължим да бъдем, във връзка на зависимост. Ето защо цялостното модифициране на тялото може да наруши ориентацията във времето, тъй като новото-променено-тяло, а оттам и самият Аз, е „откотвено“, „открепено“ от „даденото“ тяло – това, което съхранява ключовата връзка между миналото и настоящето³⁰.

Една от главните задачи „на режима по създаването на „новия социалистически човек“ е не само да се наложат определени стереотипи и модели – обусловени от връзката между индивидуалното и социалното тяло, но и да се изработи нормативна телесност, с помощта на която да се поддържат телата на строителите на социализма – здрави, работещи и под контрол“ (Колева, Д., 2016: 10).

Основни образи през социализма са тези на героя и на вожда, на другаря – всеки със свои физически характеристики и качества (Иванова, П., 2018: 49–99). На тези модели децата искат да подражават – тялото е оръдие на труда, то не се валоризира.

Социалистическият труженик има своите физически характеристики – за предпочитане е да бъде висок и едър, румен, с бръчки от смях, усмихнат, рус, с „живи“ сини очи и „грейнал“ поглед, с „жилести“ груби ръце, с високо чело, строго, волево, изопнатото от напрежение лице, мрачността, които „кореспондират с твърдата воля да се удържи властта на пролетариата“, а през 1950 г. лицата стават дружелюбни и открити, лица на хора, видели и готови да защитават предимствата на „най-справедливия строй в историята на човечеството“ (пак там: 79).

Тялото „рядко е в покой, често е обляно в пот и носи по себе си следите от отдадеността на труда (разни изцапвания)“. Голотата е допустима, но само по време на трудова работа, а „останалите контексти на проявление на голото тяло се отхвърлят, подложени са на осъждане или на игнориране“ (пак там: 75). То е-тяло-в-облекло – важни са дрехите униформа – памуклийки, куртки, ватенки, престилки и забрадки, чрез които се идентифицира.

³⁰ Вж. повече в: Богданова, М. (2019). Въпросът за тялото в клиничната практика. Авангард-Прима, София.

Социалистическият човек притежава основните качества „скромност, честност, „чисто сърце“, любознателност и природна интелигентност“, формиранни чрез „позволените позитивни емоции“ (радост, щастие, обич, любов, благодарност и чувство на гордост) и негативните като скръб (за смъртта на Вожда), омраза и гняв (към Врага), страх (пак там: 89, 91). Основното, през идеологията, за „хората на светлото бъдеще“, „която ги рисува“ е, че те не намират повод за положителни емоции в отношения извън Строежа (интимни и приятелски връзки, семейство)“ (пак там: 95), а изразяването на тези емоции е без думи, съдържано, без глас (Еленков, И., 2013: 39).

Така тялото сякаш е унифицирано – женското тяло е мъжествено, работещо тяло. Идеологията „внушава, че „преди“ жената е била потъпквана и я освобождава, като я измъква от защитеността на дома, за да се труди свободно (извършвайки най-вече тежък физически труд). На интелектуалките и аристократите на Царството се лепва петното на „лека живот“, буржоазната обремененост и вина, че са се „изучили“ на гърба на народа“ (Иванова, П., 2018: 135). Тялото-е-без-наслада.

Тъй като „хистеризирането на женската сексуалност я е превърнало в реле, свързващо телата на жените, от една страна, с медицински, психиатрични, демографски знания, от друга страна – със семейството, раждането, отглеждането и възпитанието на децата, от трета страна – с хигиенистки, педагогически, социални, архитектурни, градоустройствени практики, от четвърта страна – с жизнеността, раждаемостта, смъртността, възрастовата структура, производителните сили на населението, и накрая – с практики на себе си, конституиращи жените като субекти на отговорност за себе си, децата си и своето семейство, Т. Христов доказва, че при социализма „това реле е било съчетано с друго, с друг механизъм, свързващ женското тяло, раждаемостта, семейството, медицината, психиатрията, хигиената, педагогиката, социалната, икономическата и партийната политика – женският труд“ (Христов, Т., 2016: 91–92).

Сексуалността е табу, заплаха, травма, трудност, тя трябва да се „рационализира и индоктринира“ (Йорданова, К., 2016: 79), а представата за тялото и сексуалността са обществена задача – „комунистическата доктрина залага на рационализация, институционализиране на частните сфери – от свободното време до сексуалния акт и общуване, личният живот престава да принадлежи на индивида и става проблем, който трябва да бъде контролиран и моделиран през идеологията на обществото“ (пак там: 77).

Тялото е основен факт от живота, който поддържа всички други психически функции – следователно, когато то бива отхвърляно, емоционалното, социалното и когнитивното функциониране могат да бъдат нарушени. Избягването на реалността на тялото неизменно води до бягство от едно място в съзнанието, където мисленето и усещането са възможни и следователно, където отнасянето към другото като „друго“ също е възможно.

Как се разпознава сексуалността при детето, какви са последиците от нейното анулиране и как се развива тяло-без-удоволствие? Възможно ли е да се отелеси тяло-в-идеология? И какви анализи би направила сега новата дисциплина „социология на тялото“ за политическото влияние върху определени културни полярности чрез институциите на секса (възпроизводството), семейството и патриархата?

Мъжът и жената интимно –
книгата–Библия на социализма

Възпитателните възгледи на идеологическа основа и структура на персонала в детските ясли

В обществото, което се строи, социализмът „възпитава всичко, всяко едно измерение на битието, всички колективи, чрез всяко свое действие“ (Иванова, П., 2018: 163), а възпитателните възгледи са поставени на идеологическа, марксистко-ленинистка съветска теория, която залага на възпитание във и чрез колектива, интерпретирайки възпитателния процес като „определено, целеустремено и систематично въздействие върху психологията на възпитавания, за да се внедрят в него качествата, желани от възпитателя“ (Калинин, М., 1948, цит. по: Иванова, П., 2018: 193).

Тогавашното схващане за психичното развитие на съветската и българската психологическа и педагогическа наука се основава на диалектико-материалистическото разбиране за развитието, на Павловското учение за детерминираността на психичното развитие от външните условия и ролята на висшата нервна дейност – „психическото развитие е резултат от сложното диалектическо единство, намиращо се в динамика и развитие, от наследственото (биологичното) и придобитото“ (Драгошинова, Р., Ю. Митева, 1981: 13). Марксисткото схващане не отрича ролята на биологичното, защото „не може да има психика например, ако няма мозък, защото материалният субстрат на психиката е висшата нервна дейност“, като човекът е и социално същество,

„вн от социалната среда човекът не е човек и заложите, които носи у себе си, не го оформят като личност“³¹ (Драгошинова, Р., Ю. Митева, 1981: 13).

Възпитанието е „организирано, целенасочено въздействие, системно осъществявано по посока на предварително поставена цел, което се извършва от по-опитен и по-знаещ възрастен“, то е „могъщ фактор, който чертае пътя на развитието, а не върви след него, за да установи само постиженията в психическото развитие. Психическото развитие се нуждае от насочване, от управление на неговия ход и темп, защото в противен случай може да изостане някоя от неговите страни и детската личност да не се развие хармонично“ (пак там: 14). Тъй като се е смятало, че коригирането на пропуските във възрастовите периоди е по-трудно, „осигуряването на правилно възпитание и своевременно психическо развитие на най-малките деца е първостепенна обществена грижа, която всеки трябва да изпълнява с чувство на висока съзнателност и обществена отговорност“ (пак там: 16). Така задачата на възпитанието е „да се развият различните способности на детето да възприема разнообразните външни въздействия“ (пак там: 17). Освен това възпитанието „трябва да поддържа винаги у детето весело и бодро настроение, като много полезни в това отношение са музикалните въздействия“ (пак там: 20).

Педагогиката на ранното детство се основава на схващането, че „от раждането на детето активността се регулира от взаимоотношенията възрастен–дете, при което в първите три години доминиращата роля принадлежи на възрастния. Тези възрастови особености определят целия комплекс от медико-педагогически въздействия“ (Тонкова-Ямполска, Е., А. Шмид-Колмер, 1979: 23).

Институциите по време на социализма още от най-ранна детска възраст „насаждат“ правилен мироглед на „новата смяна“, „строители на комунизма“, водейки ги на митинги и манифестации, а като „явен израз на „щастливото детство“ децата често пеят, рисуват и разказват за това именно щастие – да си гражданин на Народната република“ (Иванова, П., 2018: 140–141). Защото именно колективът е „средата, в която се извършва превръщането на човека в Строител посредством преобразяващата сила на труда“ (пак там: 183).

За социалистическата държава детската градина е „основна възпитателна инстанция, където се поставят основите на формирането на новия човек“ (Попова, Г., 2016: 55), а системата, по която се извършва тази отговорна дей-

³¹ Така основен въпрос в психологията и педагогиката на ранната детска възраст е проблемът за дейностите – игра, обучение и труд, чрез които се осъществява активната връзка на детето с околната среда и се реализират развитието на психиката и задачите на възпитанието (Драгошинова, Р., Ю. Митева, 1981: 9).

ност, „е научно обоснована, многократно потвърдена от практиката и дълбоко осъзната от тружениците на този труден фронт“ (Батоева, Д., Т. Минева, 1979: 4).

През 1959 г. в системата на образованието в СССР се създава нов тип детско заведение за предучилищна възраст – „ясли–детска градина“, което се ръководи от МНП, а „комплексът от оздравителни и възпитателни мероприятия“ е разработен на научна основа „при съобразяване с анатомо-физиологичните особености на децата най-напред в СССР“ (Тонкова-Ямполска, Е., А. Шмид-Колмер, 1979: 21).

Декларира се (и със средствата на пропагандата), че качеството на работа в предучилищни заведения навсякъде непрекъснато се подобрява – в СССР, ГДР, България рязко намалява броят на инфекциозните болести при децата. Показателите на физическото развитие се подобряват, „расте броят на хармонично развитите деца“, като „по някои показатели децата от предучилищни заведения изпреварват своите връстници, които се възпитават в семейството“ (пак там: 22).

В своето обширно, критично изследване К. Попова (2016) проучва въздействието на теорията на Павлов върху всекидневната работа на детските градини и белезите, които оставя върху педагогиката и предучилищното образование на няколко поколения, отхвърляйки идеите на Ф. Фрьобел и М. Монтесори, на П. Касабова, която се опитва да се противопостави на въвеждането на съветския модел, водещ до „обезличаване на детската индивидуалност“ (Чичовска, В., 1995, цит. по: Попова, Г., 2016: 39). Авторът прави следното заключение: „Възпитателната работа включва няколко основни раздела, изцяло теоретизирани през Павлов и ролята на нервната система, както и подходи, сведени единствено до възрастовите особености на детето (например „правилното хранене изисква количествено разпределение и качествено разнообразие на храната и приемането ѝ в точно определени часове през равни интервали от време“, които зависят от възрастта на детето, от вида на храната (млечна, каша, пюре или обща) и от възможностите на храносмилателната система (Драгошинова, Р., Ю. Митева, 1981: 30).

Тези раздели са: (по пак там: 28)

1. Подходящ дневен режим, съставен съобразно възрастовите и индивидуалните потребности на децата. Правилна организация на отделните моменти на режима (сън, хранене, бодърстване), на хигиенните процедури и на всички оздравителни мероприятия³².

³² Реализирането на „добре обмислен дневен режим има огромно възпитателно значение, понеже чрез него се изработват у децата определени и устойчиви условни рефлексии“ (Манова, М., 1955: 93).

2. Правилна организация и ръководство на основната игрова дейност³³. Създаване на повече възможности и осигуряване на достатъчно време за игра и самостоятелна изява на децата.

3. Системно провеждане на обучение, съобразено със специфичните особености на децата през първите три години. Прилагане на адекватни методи и форми на осъществяване на основните задачи на обучението в тази възраст.

4. Изграждане на умения и навици и подготовка за трудова дейност.

5. Укрепване на положителния емоционален тонус чрез правилна организация на празници и развлечения.

Системният контрол на психическото развитие на децата в детските ясли по показатели, изработени за страната през 1972 г., „позволяват с всеки изминат ден да се подобрява възпитателната практика и по-пълно да се реализира основната цел – всестранното развитие на детето“ (пак там: 27).

Грижата е изключително детайлизирана, което е риск от механизмирането ѝ – „обемът на храната“ се съобразява с „обема на детския стомах“ – децата до 3 години поемат 350 до 400 мл. храна на прием“ (Батоева, Д., Т. Минева, 1979: 56). Без да се психологизира, прилаганите практики инструментализират разбирането за детето:

- „когато детето току-що е преминало на един дневен сън, трябва на обяд да се нахрани първо и да се сложи *веднага да спи (курсив мой)*. Това положение е проверено многократно и утвърдено във възпитателната практика на детските ясли и дава много добри резултати“ (пак там: 31);

- смученето на пръста се нарича „вреден навик“, чиято причина е скуката – „детето няма какво да прави“ или заради „общо неспокойствие поради глад, болка, умора и пр.“. Навикът е отрицателен, защото пръстът му е „удължен, изгънен, понякога изкривен и почти винаги кожата е леко набъбнала или покрита с лишеи. На някои упорити „смукачи“ частично се деформира челюстта там, където те постоянно поставят пръста си. [...] Понижава интереса на детето към околната среда“ (Дом, семейство, бит, 1970: 63). И още: „децата трябва да се отвикват от „лошите навици“, като най-често срещаният е смучането на пръсти, което „при всички случаи е признак на запуснатост при възпитанието“, а „борбата“ зависи от „степената на затвърдяването“ и е „доста трудна“ (Манова, М., 1955: 109). Ако навикът е станал „упорита привичка, трябва да се вземат специални мерки за премахването му – да се връзват пръстите с марля или да се увиват с лейкопласт, да се слага ръкавичка на ръката,

³³ Чрез играта се създават навици за послушание, формират се другарски отношения – тя е първата школа за възпитание в обществено поведение (Драгошинова, Митева, 1981: 51). Затова са правени изследвания, чиито резултати показват, че „след 3 месеца системно обучение индивидуалната игра рязко намалява, играта по двойки се увеличава. Появява се и групов игра (на три и повече деца) с тенденция последната да изпревари по продължителност останалите видове“ (пак там: 76).

ушита от тънък плат, да се мажат съответните пръсти с йод или хинин. Ако това не помогне, се поставя шина от свита на цилиндър картонена лента, обвита с марля, на ръката около лакътя, като се привързва така, че детето може свободно да я движи, без да достига до устата“ (пак там: 110).

- най-доброто средство за бързо заспиване е „чистият въздух и умерената температура. Детето трябва по възможност да спи на открито или най-малкото, след като се постави в леглото, прозорците на спалнята да се отварят широко“ (Драгошинова, Р., Ю. Митева, 1981: 34);

- у детето отначало се затвърдяват прости стереотипи, свързани с храненето и отглеждането, а по-късно – реакциите на често използвани предмети и познати хора. На 9 месеца детето притежава затвърдени стереотипи в отношенията към родителите, обичайната организация на бодърстването, методите на хранене и на поставяне за сън“ (Аксарина, Д., 1974, цит. по: Тонкова-Ямполска, Е., Шмид-Колмер, 1979: 20);

- предполага се, че адаптираните към яслите деца „трябва да бъдат предимно спокойни, самостоятелно да играят по време на бодърстването, да ядат всичко, което им се предлага, бързо да заспават и да имат нормална продължителност на дневния сън“ (Тонкова-Ямполска, Р., Г. Гриднева, Л. Голубева, А. Мишкинс, 1979: 54);

- несъзнаваното не съществува – „психическото е винаги субективно отражение на обективната реалност, което се извършва на основата на нервните процеси. [...] Същевременно обаче то е и вярно отражение на обективната реалност, защото подлежи на проверка“ (Драгошинова, Р., Ю. Митева, 1981: 11);

- в детските заведения „често се наблюдава следното явление: здрави и добре охранени деца не могат да говорят, лошо разбират говора на възрастните, късно се научават да ходят, несръчни са и са отпуснати в движенията си. Това се случва, защото относно храненето и физическото укрепване на децата в детските ясли и дома на майката и детето лекарите, сестрите и останалият обслужващ персонал вече имат изработено сравнително правилно схващане, което вече е влязло в практиката, докато грижите за психическото развитие, за развитието на висшата нервна дейност остават все още на заден план“ (Манова, М., 1955: 80);

- когато някои деца спят неспокойно, „трябва да се обърне внимание и да се открие причината за това. Тя може да е неудобното легло или неподходящата температура – много топло или много студено, а може да е начало на някакво заболяване. Ако детето не се успокои след поправяне на леглото, завивката и облеклото, сестрата трябва да уведоми лекаря. Ако това дете пречи на другите деца, леглото му трябва да се извади от общото помещение“ (пак там: 106);

- от изследване през 1966 г. Манова-Томова установява, че „болното дете има понижена емоционална и говорна активност. То е апатично спрямо въз-

действията на околната среда. Нарушеното здравословно състояние на детето се отразява неблагоприятно върху психическото му развитие“, но тъй като през този ранен период „детският организъм е най-неукрепнал, най-безпомощен и податлив към заболявания, опазването на здравето и физическото развитие да бъде първа и основна задача на възпитанието“ (Драгошинова, Р., Ю. Митева, 1981: 16);

- ранната възраст е „оптимален период не само за формирането на първите навици, но и за приучаване на децата към правилни взаимоотношения“ (курсив мой), основа на нравственото възпитание (пак там: 20).

Задачите на възпитанието в детските ясли произтичат от общите задачи на комунистическото възпитание, но се осъществяват съобразно възрастовите особености, като крайната цел е „хармонично, всестранно развитие на личността и формиране на положителни черти на характера“ (пак там: 21). Заложени през първите три години са задачи за физическо, умствено, нравствено, естетическо и политехническо развитие и възпитание, а детските ясли са „първият помощник на семейството при отглеждането и възпитанието на децата и те навярно с него трябва да имат грижа за осъществяването на тяхното всестранно развитие“ (пак там).

Задачи са:

1. Осигуряване на добро здраве и нормално физическо развитие.
2. Своевременно и пълноценно развитие на движенията, сетивните способности, говора, вниманието, паметта, мисленето, въображението, ориентировката в околната среда и др.
3. Създаване условия за добро, положително емоционално състояние – радост, весело настроение, ограничаване на отрицателните емоции (страх, гняв, тъга и т.н.).
4. Поставяне началото на нравственото възпитание (възпитаване на положителни отношения с възрастните и децата, формиране на положителни навици, самостоятелност, възпитание на елементарни правила на поведение в колектива и извън него).
5. Поставяне основите на естетическото възпитание (любов и интерес към музиката, пеенето, художествената реч, положително отношение към красотата в природата и живота на околните).

Ж. Желева нарича основните моменти по отглеждането на кърмачето и малкото дете в яслите „мероприятия“, чрез които заедно с „правилната организация на средата“ може „да се борим срещу хоспитализма“ и да се повиши „нивото на работата“. Тя описва в прецизни детайли, по алгоритъм почти всяко движение на специалиста в основни моменти от режима на детето – къпане, хранене, сън, както и по отношение на обличането, на дрехите – „за детските дрехи от голямо значение е качеството на шева. Трябва да се избягват грубите шевове“ (Желева, Ж., 1955: 152).

Грижата е почти алгоритмувана: „детето се освобождава от дрехите, с които е бодърствало, подсушава се, ако е по-малко, или се поставя на гърне, ако е над 8-месечна възраст, завива се топло и удобно, без да се стяга. По време на подготовката сестрата трябва да му говори спокойно и нежно, без да го възбужда. Ако детето проявява неспокойствие, сестрата остава при него, като поставя леко ръката си на гърба му или го поглажда по челото, без да го гледа. Така детето заспива бързо, ако не му се говори“ (пак там: 34).

Интересен факт е, че детските ясли функционират както домовете на майката и детето – това легитимира изоставянето и вписва държавата като грижещ се за *нашите деца*. Тяхната основна цел на възпитателната работа е „да се подобрява непрестанно нервно-психичното развитие на децата. За осъществяването на тази цел трябва да работи целият колектив на детското заведение, но главна отговорност носят лекарят и възпитателят педагог“ (Манова, М., 1955: 116). *Така, като Домове на майката и детето, детето се възприема винаги във връзка с майката, то не е субект, а обект на държавна грижа, контролираща майчинството и изземваща присъщите му функции.*

Учебно-възпитателната работа в детските ясли почива на научнообоснован подход и достиженията на съветската наука. Развитието на децата се следи по възрастови етапи, които се контролират и „редовно се оценяват“, което има значение за „правилното ръководене процеса на детското развитие“ в 4 направления – развитие на движението, сензорната (сетивната) дейност, емоционално-социалното развитие и овладяването на говора (Драгошинова, Р., Ю. Митева, 1981: 16). Физическото развитие и физиологичните процеси са изведени на преден план при планиране и осъществяване на учебно-възпитателната работа в детската ясла, понеже без правилното развитие на тези процеси не може да се осигури психическото развитие на детето. От друга страна, правилното психическо развитие зависи съществено от „постъпването на децата в детските ясли и поставянето им в своя среда и под целенасочено педагогическо въздействие“, въпреки че е налице схващането, „че в тази възраст те все още не умеят достатъчно да общуват и да играят помежду си“ (Батоева, Д., Минева, Драгошинова, 1979: 18).

Учебно-възпитателната работа в детските ясли се постига чрез участието на децата в основните дейности – игра, обучение и труд, и чрез цялостния дневен режим и неговата организация. Обучението изключва спонтанност и ръководене по детето, а заедно с трудовата дейност и организацията на бита в детските заведения се реализира единен педагогически процес, единна система на въздействие, подчинени на общата цел на възпитанието и комунистическа максима – развитие на всестранно надарена личност“ (пак там).

Идеята за адаптацията на децата е важна, тя е разработена и издадена от МНЗ през 1975 г. в специално методическо указание за предварителна подготовка на децата, постъпващи в детски ясли, но се свежда до „научаване на

детето да живее по съответстващия на възрастта му дневен режим, което означава да се храни и да спи в определени часове“, без залъгалки, самостоятелно да се обличат и събличат, да подреждат и мият лице и ръцете си (пак там: 70). В психологическата подготовка се включва и предварителното запознаване на децата с новата обстановка, с дневния режим и с медицинската сестра. Залегнали са и напредничащи идеи като препоръка през първите дни да присъства и член от семейството, за да „се намали психическата травма от смяната на обстановката“, да донесат любими играчки, с които детето е свикнало да играе (пак там: 73). Отбелязва се също, че най-същественият фактор е „положителното въздействие на хората, които се грижат за децата в семейството и в детските заведения. Приспособяването изисква цялостна пренастройка на детския организъм към непознатите за него досега условия“ (пак там: 74).

Яслите се завеждат от лекар³⁴, който е длъжен „да организира, ръководи и контролира правилното хранене и отглеждане на децата, възпитател-

³⁴ Виждаме, че днес ситуацията не е много по-променена. **Днес Чл. 14.** (1) На една яслена група се назначават най-малко две медицински сестри и две детегледачки, като обслужването на децата се осъществява от най-малко една медицинска сестра и една детегледачка на смяна. (2) В седмичните детски ясли се назначават най-малко две медицински сестри допълнително. (3) В кърмаческите групи се назначава най-малко една медицинска сестра и една детегледачка допълнително. **Чл. 13.** В детска ясла до 60 деца се назначава най-малко един **педагог**, а на всеки следващи 20 деца се назначава още един педагог допълнително. **Чл. 10.** (1) За медицинска сестра или акушерка се назначава лице с висше образование съответно по специалността *Медицинска сестра* или *Акушерка* на образователно-квалификационна степен бакалавър. (2) Медицинската сестра или акушерката: ръководи и отговаря за цялостната работа в поверената ѝ група; приема децата и извършва ежедневен контрол на здравословното им състояние, като се информира за това и от родителите; провежда организирани занимания на децата в групата по писмени указания на педагога на яслата и с негово участие; наблюдава здравословното състояние на децата и оказва при необходимост първа помощ; прилага индивидуален подход към всяко дете и активни грижи за новопостъпилите деца през периода на адаптацията им; отговаря за храненето на децата, участва при изготвяне на дневното и седмичното меню за храненето; организира и провежда общозакалителни и специални закалителни процедури по назначение на лекар; прави масаж и гимнастика на кърмачетата; извършва антропометричните измервания на децата; следи за провеждането на имунизациите съгласно имунизационния календар; взема материали за микробиологичен анализ и следи за получаване на резултатите; следи за спазване на хигиенния режим в помещенията и контролира работата на детегледачката; контролира спазването на изискванията към факторите на средата. **Чл. 11.** (1) За педагог в детска ясла се назначава лице с висше образование по специалност *Предучилищна педагогика*. (2) Педагогът в детската ясла: ръководи, организира, планира и контролира цялостната възпитателна работа с децата; осигурява подходящи материали за игра и обучение на децата; изработва и подготвя дидактични пособия за занимания и игри; организира съобразно възрастта и индивидуалните особености на

ната, лечебно-профилактичната и административно-стопанската дейност на яслите. Лекарят носи административно-правна отговорност и „организира и контролира обслужването на децата в духа на павловското учение“. Този специалист има ръководна роля при осигуряване възпитателната дейност на целия персонал, провеждането на режима в детските групи, както и при реализиране на мероприятията по закаляването на децата и профилактиката на детските болести (Семерджиева, Р., 1955).

Медицинската сестра (детска сестра или сестра-възпитателка) работи под ръководството на лекаря, педагога и старшата сестра и отговаря за работата на детегледачките, измерва теглото и температурата на децата, провежда хигиенни мероприятия (тоалет, слагане на гърне, къпане, обличане), следи за техния апетит и изпразнения, записва наблюденията си и изпълнява назначенията на лекаря, осигурява правилен режим и изпълнението на всички противоепидемични мероприятия, носи отговорност за санитарно-хигиенното състояние на помещенията (Семерджиева, Р., 1955: 70–71).

Професионалният профил и личностните качества на медицинската сестра, както и изискванията за влизане в професията могат да бъдат систематизирани на база публикациите в специализираната литература от социалистическия период. Критериите за заемане на длъжността и тези към личността на практикуващия професията, научно обосноваият подход на работа в тези детски заведения са в унисон с налаганата във всички сфери на живота идеологическа доктрина. Както стана ясно по-горе, трудът е от особена, първостепенна важност за изграждането на новия човек, на новия свят и именно чрез труда на заетите в детските заведения държавата моделира човешкия ресурс. Концепцията за правилното развитие на човека почива на съветските научни изследвания и приоритетно бихейвиористичния подход, марксистко-ленинските постулати и „добродетелите на комунистическия морал“ (Драгошинова, Р., Ю. Митева, 1981: 32).

Професионалните компетенции на медицинската сестра възпитател изразяват способността ѝ „да ръководи психическото развитие на детето“. Ето защо професионалното ориентиране към професията е ключово изискване за нейното упражняване, особено що се отнася до личните качества – важно ус-

новоприетите деца адаптацията им към детската ясла; разработва периодично плано-ве за възпитателната работа; дава ежедневни писмени и устни указания на медицинската сестра при организирането и провеждането на дневния режим, индивидуалните и груповите занимания, игрите, разходките, забавленията и наблюденията и участва в тях; проследява системно психичното развитие на децата и го регистрира в здравнопрофилактичните им карти. **Чл. 12.** (1) За детегледачка в детската ясла се назначава лице със средно образование. (2) Детегледачката в детската ясла: се грижи за поддържането на личната хигиена на децата; се грижи за общата хигиена на помещенията в групата; активно участва във всички режимни моменти.

ловие за професионалната реализация в детско заведение е пренебрегването на собствената личност и себеусещане в полза възпитанието на децата. Преди да избере професията, медицинската сестра трябва да е открила в себе си безрезервната любов към децата и да разчита на тяхната пълна зависимост, безпрекословно да е готова да помогне „без това да счита за унижение“, да се вълнува и да изпитва „безгранична радост от положените усилия и постигнатите успехи в развитието на децата“. Нейните качества също са подробно описани и съставляват образа, идеала на новия човек, на социалистическия човек – търпелива, вежлива, сръчна, експедитивна и подвижна, жизнерадостна и приветлива и същевременно много вискателна както към себе си, така и към децата и към останалия персонал. Нейното културно поведение трябва да служи за пример на децата и да буди възторг у родителите. Като финални штрихи към образа ѝ са изискванията за притежаване на умение да забавлява децата, владее на музикален инструмент и притежаване на художествени способности. Идеалната жена труженичка в детско заведение „трябва да има естетически издържан вкус, което да личи не само от външния ѝ вид, но и от поведението ѝ (пак там: 39).

Отношението ѝ към труда също попада в обсега на морално-ценностните измерения на комунистическата идеология и стремежа на държавата към програмиране и унифициране на субективността на човека – „любовта ѝ към труда трябва да я окриля, привързаността ѝ към колектива – да я вдъхновява, трудовата ѝ дисциплина да бъде изрядна, в дейността си да се ръководи от патриотични и интернационални чувства, да бъде вярна на идеите и принципите на комунистическото общество и на дело да показва привързаността си, убежденията си и готовността да изпълни докрай своя висш и благороден дълг – *да бъде майка и сестра на малките деца* (курсив мой)“. Тъй като възпитателната дейност на медицинската сестра е „сравнително най-младата ѝ функция“, тя „не трябва да я чувства като тежест, а като свое основно задължение, защото специфичната работа на медицинската сестра в яслите се състои именно във възпитателната ѝ работа“; принципите на комунистическото общество рамкират нейната дейност и същността на възпитателното взаимодействие в детското заведение. Именно чрез труда на медицинската сестра става възможно да се канализират базовите принципи на комунистическата идеология и да се възпитат в тях бъдещите поколения на социалистическата държава. В този смисъл медицинската сестра трябва да има авторитет, защото „благодарение на този авторитет децата се привързват към нея и тя може непринудено да им въздейства“. От друга страна, лична отговорност и задължение на работещите в детските заведения е стремежът към повишаване на общата и политическа култура, овладяването на специалността, непрекъснатото професионално развитие, възпитаване чувство на отговорност за възложената задача и на любов към (Семерджиева, Р., 1955: 67).

Професионалният профил на медицинската сестра е разгърнат като за свръхпрофесионалист, който е призван да направи реални идеалите утопия. Тя не само реализира важна за държавата професия, но и създава бъдещите строители. В тази задача – отговорност тя е „и майка, и приятел“. Днес бихме се запитали: „Възможно ли е изобщо това? И къде всъщност са границите между професионалната идентичност и личното желание да отглеждаш деца (което активира различни несъзнавани въпроси, отразени в практиката и работата)?“.

Работата на сестрите се ръководи от старшата сестра с полувисше медицинско образование, която „ежедневно ги инструктира по време на тяхната практическа работа“, прави „ежедневни визитации, за да се осведоми за хигиенното състояние на помещенията и организацията на работата и да даде указания за изпълнението ѝ, контролира организацията на възпитателната работа, следи за правилното провеждане режима на децата в групите (тоалет, кърмене, сън, разходка, бодърстване, изготвя требвателния лист за млечната и обща кухня, следи за храненето на децата в групите и пробва храната при отсъствието на лекаря“ (пак там: 69).

Организацията на възпитателната работа, условията за осигуряване на нормален живот на децата и обучението на сестрите и детегледачките е основна функция на педагога в детската ясла. Той трябва да притежава средно-педагогическо или средно-медицинско образование и „завършен специален курс по възпитание на деца в ранна възраст“ (пак там: 70). Педагогът следи развитието на децата, чрез ежедневни наблюдения и оценки и при необходимост въвежда възпитателни мероприятия.

Детегледачката е „първ помощник на медицинската сестра и работи под нейно непосредствено ръководство, като ѝ помага активно в провеждането на мероприятията с децата при храненето, при поставянето на гърне, тоалет, къпане, обличане, разходка, а също при провеждането на игрите и занятията“. Тя отговаря за чистотата на помещенията на своята група, изнася и измива гърнетата, почиства детските обувки и дрехи, извършва техническата работа по подготвянето на всички процеси: носи вода, отнася замърсеното и донася чистото бельо, получава и донася храната, мие приборите за хранене и т.н. – тази работа тя изпълнява по възможност, когато децата спят“ (пак там: 71).

В яслите се провеждат и здравно просветни мероприятия с родителите, най-вече с майките, когато оставят и взимат децата, тъй като „продължителният престой на децата в яслите дава възможност за системно запознаване на всяка майка с правилата на хигиената и възпитанието на нейното дете, без да има опасност тя да прекъсне посещението си, както това се случва понякога в курсовете по майчинство и детство в консултациите“ (пак там: 72).

Лекарят „провежда лекции, изнася доклади на събранията с родителите и групови и индивидуални беседи с майките, отговаря им от „дъската за

въпроси и отговори“, ръководи здравно просветната дейност на сестрите и педагога, провежда занимания с младшия медицински и административния персонал за повишаване на здравно просветната му подготовка (пак там: 74).

Старшата сестра подпомага лекаря, а сестрата обучава майките и другите членове от семейството в правилата на кърмене, храненето и отглеждането, провежда индивидуални беседи, чете на глас листовки и паметки. Педагогът изнася лекции за възпитанието на децата (пак там).

Системата на седмичните детски ясли се развива основно по медицински модел, в който водеща е ролята на медицинския персонал и грижата за физическото здраве на децата. Психологическата подготовка е сведена до разбирането най-вече за тяхното когнитивно развитие и механизмите за изграждане на „всеотрасно развита личност“. Залегналата идеология изцяло определя подходите, светоусещането и ежедневието в детските ясли, а седмичната грижа е заместник на семейната. Родителската интуиция е възпитавана и обучавана от специалисти, които знаят повече за родителството. Това води до риск от психично отдалечаване с децата, за които друг носи отговорност. Тези процеси не могат да останат без последици в бъдеще.

Снимка: Личен архив, А. Х.

В заключение

Седмичните детски ясли са били практика, повлияла съдбите на много семейства и на децата, преминавали през тази идеологизирана система. Въпросите, на които следва да търсим отговори днес, са: „Как функционират детските ясли днес и на каква теоретична основа е поставена грижата?“, „Как се

е развил персоналът, които и днес е част от системата, за да може да се гарантира промяната и въвеждането на достиженията на науката?“, „Какъв е езикът, на който се говори с детето, а не само за детето?“. И въобще: „Какво може да се направи не само за да се разберат трудностите, но и да се преодолеят?“.

Предстои да се запитае също: „Кой е гражданинът днес, преминал през системата на яслите преди?“.

ЛИТЕРАТУРА

- Батоева, Д., Т. Минева, Р. Драгошинова (1979) Детските градини, ясли, семейство. Медицина и физкултура, София. [Batoeva, D., T. Mineva, R. Dragoshinova. (1979) Detskite gradini, yasli, semeystvo. Meditsina i fizkultura, Sofia.]
- Башлар, Г. (1988) Поетика на пространството. Есета. София, Народна култура, [Bashlar, G. (1988) Poetika I prostranstvo. Eseta. Sofia, Narodna kultura.]
- Бернайс, Е. (2019) Пропаганда. София, Изток-Запад. [Bernays, E. (2019) Propaganda. Sofia, Iztok-Zapad.]
- Богданова, М. (2017) Посрещане на новороденото през думите и в Света. Перинаталност и психоанализа. София, Авангард Прима. [Bogdanova, M. (2017) Posreshtane na novorodenoto prez dumite i v Sveta. Perinatalnost i psihoanaliza. Sofia, Avangard Prima.]
- Богданова, М. (2018) Бебето, детето и техният език. София, Авангард Прима. [Bogdanova, M. (2018) Beбето, detetto i tehniyat ezik. Sofia, Avangard Prima.]
- Богданова, М. (2019) Въпросът за тялото в клиничната практика. Авангард-Прима, С. [Bogdanova, M. (2019) Vuprosut za tyaloto v klinichnata praktika. Sofia, Avangard Prima.]
- Боулби, Д. (2019) Стабилна основа: привързаността родители–деца и психичното здраве. София, Изток-Запад. [Boulbi, D. (2019) Stabilna osnova: privarzanostta roditeli–detsa i psihichno zdrave. Sofia, Iztok-Zapad.]
- Бояджиев, Ц, Г. Каприев, В. Градев, К. Янакиев (2017). Домът на човека. <https://kultura.bg/web/%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%84%D0%B5%D1%81%D0%BE%D1%80%D1%81%D0%BA%D0%BE-%D0%BA%D0%B0%D1%80%D0%B5-%D0%B4%D0%BE%D0%BC%D1%8A%D1%82-%D0%BD%D0%B0-%D1%87%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D0%BA%D0%B0/> – посетен 03.2020. [Bojdgiev, Ts., G. Kapriev, V. Gradev, K. Yanakiev (2017) Domut na choveka.]
- Брунбауер, У. (2010) Социалистическият начин на живот. Идеология, общество, семейство и политика в България (1944–1989). Русе, МД „Елиас Канети“. [Brunbauer, U. (2010) Sotsialisticheskiyat nachin na zhivot. Ideologia, obshtestvo, semeystvo i politika v Bulgaria (1944–1989). Ruse, MD „Elias Kaneti“.]
- Вачков, Д. (2019) 1989 г. – краят на една сбъркана стопанска модернизация. – В: Проекции на комунистическия тоталитаризъм в България периода 1944–1989 г. София, Изток-Запад. [Vachkov, D. (2019) 1989 g. – krayat na edna sbarkana stopanska modernizatsia. – V: Proektsii na komunisticheskia totalitarizam v Bulgaria perioda 1944–1989 g. Sofia, Iztok-Zapad.]

- Въчева, С. (1998) Начало на теорията и практиката на общественото предучилищно възпитание в България. – *Педагогика*, 1, 1998, 74–84. [Vacheva, S. (1998) Nachalo na teoriyata i praktikata na obshtestvenoto preduchilishtno vazpitanie v Bulgaria. – *Pedagogika*, 1, 1998, 74–84.]
- Въчева, С. (1999) Предучилищното възпитание в гр. Русе в периода между двете световни войни. – В: Юбилейна конференция „25 години Шуменски университет „Епископ К. Преславски“, Ч. 2, Шумен, 59–62. [Vacheva, S. (1999) Preduchilishtnoto vazpitanie v gr. Ruse v perioda mezhdu dvete svetovni voyni. – V: Yubileyna konferentsia „25 godini Shumenski universitet „Episkop K. Preslavski“, Ch. 2, Shumen, 59–62.] посетен 01.2020. – <http://conf.uni-ruse.bg/bg/docs/cp18/6.2/6.2-18.pdf>
- Въчева, С. (2015) Подготовка на детските учителки в България до Първата световна война. – *Българско списание за образование*, 1, 70–106. [Vacheva, S. (2015) Podgotovka na detskite uchitelki v Bulgaria do Parvata svetovna vojna. *Balgarsko spisanie za obrazovanie*, Br. 1, s. 70–106.] посетен 01.2020. – https://www.elbook.eu/images/Snejana_Vacheva.pdf
- Детски ясли. Дом на майката и детето (1955) София, Наука и изкуство. [Detski yasli. Dom na maykata i deteto (1955). Sofia, Nauka i izkustvo.]
- Детски ясли през 2018 г. (НСИ) [Detski yasli prez 2018 g. (NSI)] [посетен 01. 2020] https://www.nsi.bg/sites/default/files/files/pressreleases/Creches2018_SSTANJP.pdf
- Детството при социализма. Политически, институционални и биографични перспективи (2010) София, Рива. [Detstvoto pri sotsializma. Politicheski, institutsionalni i beiografichni perspektivi. (2010) Sofia, Riva.]
- Дичева-Касабова, А. (2005) „Самотната майка“ в България – между стигматизиране и героизиране. Противоречивата политика на социалистическата държава към извънбрачната раждаемост. – В: Обществено подпомагане и социална работа в България, 149–165. [Dicheva-Kasabova, A. (2005). „Samotnata mayka“ v Bulgaria – mezhdu stigmatizirane i geroizirane. Protivorechivata politika na sotsialisticheskata darzhava kam izvanbrachnata razhdaemost. – V: Obshtestveno podpomagane i sotsialna rabota v Bulgaria, 149–165.] посетен 01.2020. – http://www.history.swu.bg/anelia_kasabova.pdf
- Дончев, В. (1954) С името на Ленин. – *Работническо дело*, 21/1954 г. [Donchev, V. (1954). S imeto na Lenin. – *Rabotnichesko delo*, 21/1954 g.]
- Драгошинова, Р., Ю. Митева (1981) Сестрата възпитател в детските ясли. София, Медицина и физкултура. [Dragoshinova, R., Miteva, Yu. (1981) Sestrata vazpitateľ v detskite yasli. Sofia, Meditsina i fizkultura.]
- Дулов, В., М. Маринов (2012) Качествени методи в социологията. Благоевград, УИ „Неофит Рилски“. [Dulov, V., Marinov, M. (2012) Kachestveni metodi v sotsiologiyata. Blagoevgrad, UI „Neofit Rilski“.]
- Еленков, И. (2013) Труд, радост, отдих и култура. Въведение в историята на идеологическото моделиране на всекидневието през епохата на комунизма. С., Център за академични изследвания. [Elenkov, I. (2013). Trud, radost, otdih i kultura. Vavedenie v istoriyata na ideologicheskoto modelirane na vsekidnevieto prez epohata na komunizma. S., Tsentar za akademichni izsledvania.]
- Знеполски, И. (2017) Историкът и множественото минало. София, Сиела. [Znepolski, I. (2017) Istorikat i mnozhestvenoto minalo. Sofia, Siela.]

- Иванова, П. (2018) Човекът на „светлото бъдеще“: цели и механизми на социалистическата идеология в България (1944–1956). София, УИ „Св. Климент Охридски“. [Ivanova, P. (2018). Chovekat na „svetloto badeshte“: tseli i mehanizmi na sotsialisticheskata ideologia v Bulgaria (1944–1956). Sofia, Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“.]
- Игов, И. (2011) Изследване на стереотипите и предразсъдъците в учебници, учебни помагала и образователни програми и планове в подготвителното и основното образование. [Igov, I. (2011). Izsledvane na stereotipite i predrazsadatsite v uchebnitsi, uchebni pomagala i obrazovatelni programi i planove v podgotvitelnoto i osnovното образование.] посетен 01.2020. – <https://iigoff.blogspot.com/2011/12/blog-post.html>
- Йорданова, К. (2016) Може ли да се възпитава младежката сексуалност? Педагогика, дидактика и роля на страниците на списание „Семейство и училище“ през 80-те години на XX век. – В: Тялото при социализма. С., Център за академични изследвания. [Yordanova, K. (2016) Mozhe li da se vazpitava mladezhkata seksualnost? Pedagogika, didaktika i rolya na stranitsite na spisanie „Semeystvo i uchilishte“ prez 80-te godini na XX vek. – V: Tyaloto pri sotsializma. S., Tsentar za akademichni izsledvania.]
- Калинин, М. (1948) За комунистическото възпитание. София, Изд. на БРП(к). [Kalinin, M. (1948) Za komunisticheskoto vazpitanie. Sofia, Izd. na BRP(k).]
- Каменова, О. (1955) Увод. – В: Детски ясли дом на майката и детето. София, ДИ „Наука и изкуство“. [Kamenova, O. (1955) Uvod. – V: Detski yasli dom na maykata i deteto. Sofia, DI „Nauka i izkustvo“.]
- Колева, Д. (2016) Социалистическа телесност и нейните безпокойства. – В: Тялото при социализма. София, Център за академични изследвания. [Koleva, D. (2016) Sotsialisticheska telesnost i neynite bezpokoystva. – V: Tyaloto pri sotsializma. Sofia, Tsentar za akademichni izsledvania.]
- Колектив (1977) Наръчник за работата на профилактичните детски заведения. София, Медицина и физкултура. [Kolektiv (1977) Narachnik za rabotata na profilaktichnite detski zavedenia. Sofia, Meditsina i fizkultura.]
- Лапланш, Ж., Б. Понталис (2014) Речник на психоанализата. София, ИК Колибри. [Laplansh, Zh., Pontalis, B. (2014) Rechnik na psihoanalizata. Sofia, IK Kolibri.]
- Манев, А. (1957) Социалните грижи в Народна Република България. София, Формуляри и регистри. [Manev, A. (1957). Sotsialnite grizhi v Narodna Republika Bulgaria. Sofia, Formulyari i registri.]
- Манова, М. (1955) Възпитание на малките в яслите и дома на майката и детето. – В: Детски ясли дом на майката и детето. София, ДИ „Наука и изкуство“. [Manova, M. (1955) Vazpitanie na malkite v yaslite i doma na maykata i deteto. – V: Detski yasli dom na maykata i deteto. Sofia, DI „Nauka i izkustvo“.]
- Матеев, Б. (1969) Установяване и укрепване на народнодемократичната власт: Сеп. 1944–май 1945. Сборник документи. София, БАН. [Mateev, B. (1969) Ustanovyavane i ukrepvane na narodnodemokratichnata vlast: Sep. 1944-may 1945. Sbornik dokumenti. Sofia, BAN.]
- Молхов, М. (2004) Познавателни възможности на „толпата“ социология. – В: Емпиричното социологическо изследване на социалната действителност. Подходи, методи, организация. Проблеми и нови решения. София, Академично издателство „Марин Дринов“. [Molhov, M. (2004). Poznavatelni vazmozhnosti na

- „toplata“ sotsiologia. – V: Empirichното sotsiologicheskо izsledvane na sotsialnata deystvitelnost. Podhodi, metodi, organizatsia. Problemi i novi reshenia. Sofia, Akademichno izdatelstvo „Marin Drinov“.]
- Мутафчиева, В. Българи няма, има разни българи. [Prof. Vera Mutafchieva: Balgari nyama, ima razni balgari.]. <http://old.segabg.com/article.php?issueid=2003§ion-id=5&id=0001001> – посетен 12.2019.
- Николов, Т. (2019) Историята като настояще. – В: Sine arte scientia nihil est. Изследвания в чест на проф. дфн Олег Георгиев. София, УИ „Св. Климент Охридски“. [Nikolov, T. (2019) Istoriyata kato nastoyashte. – V: Sine arte scientia nihil est. Izsledvania v chest na prof. dfn Oleg Georgiev. Sofia, Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“.]
- Николова, В., Р. Стоянова (2009) Споделената отговорност. Гражданските организации, държавата и институциите за обществените грижи в България (1878–1939). София, Военно издателство „Св. Георги Победоносец“. [Nikolova, V., Stoyanova, R. (2009) Spodelenata otgovornost. Grazhdanskite organizatsii, darzhavata i institutsiite za obshtestvenite grizhi v Bulgaria (1878–1939). Sofia, Voenno izdatelstvo „Sv. Georgi Pobedonosets“.]
- Николаева, Г. (1949) Чертите на бъдещето. – *Работническо дело*, бр. 63/1949 г. [Nikolaeva, G. (1949) Chertite na badeshteto. – *Rabotnichesko delo*, br. 63/1949 g.]
- Паунова, С. (2003) Формирането на бъдещия социалистически гражданин (опит върху ДПО „Септемврийче“). – В: Социологически проблеми: тримесечно списание на Института по социология при БАН. – XXXV, 1–2 (2003), 208–216. [Paunova, S. (2003). Formiraneto na badeshtia sotsialisticheski grazhdanin (opit varhi DPO „Septemvriyche“). – V: Sotsiologicheski problemi: trimesechno spisanie na Instituta po sotsiologia pri BAN. – XXXV, 1–2 (2003), 208–216.]
- Пачаманова, И. (2015) Предишният преход. Жената и семейството при социализма (законо, държавна политика и теренно проучване на едно българско село). София, Сиела. [Pachamanova, I. (2015) Predishniyat prehod. Zhenata i semeystvoto pri sotsializma (zakoni, darzhavna politika i terenno prouchvane na edno balgarsko selo). Sofia, Siela.]
- Попов, Г. (2006) История на предучилищното възпитание. София, Любомъдрие. [Popov, G. (2006). Istoria na preduchilishtното vazpitanie. Sofia, Lyubomadrie.]
- Попова, Г. (2016) Тялото в оксимороните на социализма. София, Фабер. [Popova, G. (2016) Tyaloto v oksimoronite na sotsializma. Sofia, Faber.]
- Попова, К. (1999) Националното дете. Благотворителната и просветна дейност на Съюза за закрила на децата в България 1925–1944. София, ЛИК. [Popova, K. (1999) Natsionalното dete. Blagotvoritelnata i prosvetna deynost na Sayuza za zakrila na detsata v Bulgaria 1925–1944. Sofia, LIK.]
- Попова, К. (2016) Висшата нервна дейност на социализма. Революционното приложение на една кучешка слюнка в предучилищното възпитание през 50-те години. – В: Тялото при социализма. София, Център за академични изследвания. [Popova, K. (2016) Visshata nervna deynost na sotsializma. Revolyutsionното prilozhenie na edna kucheshka slyunka v preduchilishtното vazpitanie prez 50-te godini. – V: Tyaloto pri sotsializma. Sofia, Tsentar za akademichni izsledvania.]

- Семерджиева, Р. (1955) Организация и устройство на детските ясли и дома на майката и детето. – В: Детски ясли дом на майката и детето. София, ДИ „Наука и изкуство“. [Semerdzhieva, R. (1955) Organizatsia i ustroystvo na detskite yasli i doma na maykata i deteto. – V: Detski yasli dom na maykata i deteto. Sofia, DI „Nauka i izkustvo“.]
- Сежер, М. (2016) Ако бебетата можеха да говорят: погледът на психоаналитика. София, ИК Колибри. [Sezher, M. (2016) Ako bebetata mozheha da govoryat: pogledat na psihoanalitika. Sofia, IK Kolibri.]
- Сежер, М. (2014) Изкуството да храним бебетата. София, УИ „Св. Климент Охридски“. [Sezher, M. (2014) Izkustvoto da hranim bebetata. Sofia, UI „Sv. Kliment Ohridski“.]
- Социалната адаптация на децата при постъпване в детски ясли и градини. (1979) София, Медицина и физкултура. [Sotsialnata adaptatsia na detsata pri postapvane v detski yasli i gradini. (1979) Sofia, Meditsina i fizkultura.]
- Спасова-Хаджиева, Е. (1970) Дом, семейство, бит. Книга за домакията. София, ДИ „Земиздат“. [Spasova-Hadzhieva, E. (1970) Dom, semeystvo, bit. Kniga za domakinyata. Sofia, DI “Zemizdat“.]
- Среща с В. Мутафчиева (2005) [Sreshta s V. Mutafchieva, (2005)] <https://dariknews.bg/novini/interviu/sreshta-s-vera-mutafchieva-yuli-2005-g-364552> – посетен декември 2019.
- Тонкова-Ямполска, Е., А. Шмид-Колмер (1979) Социалната адаптация на децата при постъпване в детски ясли и детски градини. София, Медицина и физкултура [Tonkova-Yampolska, E. Shmid-Kolmer, A. (1979) Sotsialnata adaptatsia na detsata pri postapvane v detski yasli i detski gradini. Sofia, Meditsina i fizkultura.]
- Тонкова-Ямполска, Р., Г. Гриднева, Л. Голубева, А. Мишкинс (1979) Проучване особеностите и закономерностите на адаптацията на децата при постъпване в детските ясли. – В: Социалната адаптация на децата при постъпване в детски ясли и детски градини. Медицина и физкултура, София. [Tonkova-Yampolska, G. Gridneva, L. Golubeva, A. Mishkins (1979) Prouchvane osobenostite i zakonomernostite na adaptasiyata na decata pri postupvane v detskite yasli. – V: Sotsialnata adaptatsia na detsata pri postapvane v detski yasli i detski gradini. Sofia, Meditsina i fizkultura.]
- Уиникът, Д. (2008) Някои психологически аспекти на детската престъпност. – В: Антисоциалното поведение – теория и терапия: сборник. София, Център за психосоц. подкрепа. [Unikat, D. (2008) Nyakoi psihologicheski aspekti na detskata prestapnost. – V: Antisotsialnoto povedenie – teoria i terapia: sbornik. Sofia, Tsentar za psihosots. podkrepa.]
- Христов, Т. (2016) Хистеризиране на труда: психохигиена и биополитическо регулиране на женското тяло. – В: Тялото при социализма. София, Център за академични изследвания. [Hristov, T. (2016) Histerizirane na truda: psihohigiena i biopoliticheskoregulirane na zhenskoto tyalo. – V: Tyaloto pri sotsializma. Sofia, Tsentar za akademichni izsledvania.]
- Чавдарова, А. (2018) Закрила на децата в България (Исторически аспекти) – *Педагогика*, Год. 90, 9, 1233–1252. [Chavdarova, A. (2018) Zakrila na detsata v Bulgaria (Istoricheski aspekti) – *Pedagogika*, God. 90, 9, 1233–1252.]
- Чакъров, Н., В. Начева-Петкова (1961) История на предучилищното възпитание в България, София, Народна просвета. [Chakarov, N., V. Nacheva-Petkova (1961) Istoria na preduchilishtnoto vazpitanie v Bulgaria, Sofia, Narodna prosveta.]

- Ченгелова, Е. (2004) Дълбочинно интервю – потенциал и лимити. – В: Емпиричното социологическо изследване на социалната действителност. Подходи, методи, организация. Проблеми и нови решения. София, АИ „Марин Дринов“. [Chengelova, E. (2004) Dalbochinno intervyyu – potentsial i limiti. – V: Empirichното sotsiologicheskо izsledvane na sotsialnata deystvitelnost. Podhodi, metodi, organizatsia. Problemi i novi reshenia. Sofia, Akademichno izdatelstvo „Marin Drinov“.]
- Чичовска, В. (1995) Политиката срещу просветната традиция. София, УИ „Св. Климент Охридски“ [Chichovska, V. (1995) Politikata sreshtu prosvetnata traditsia. Sofia, UI „Sv. Kliment Ohridski“.]
- Fahlberg, V. (1990) Attachment and separation – putting the pieces together. Michigan Departament of Social Services.

Нормативни актове и документи:

- Закон за народното просвещение. – *ДВ*, бр. 49, 05.03.1909 г. [Zakon za narodното prosveshtenie. – *DV*, br. 49, 05.03.1909 g.]
- Закон за народното просвещение. – *ДВ*, бр. 87, 21.07.1921 г. [Zakon za narodното prosveshtenie. – *DV*, br. 87, 21.07.1921 g.]
- Сборник закони по народното просвещение. С., 1924 г. [Sbornik zakoni po narodното prosveshtenie. S., 1924 g.]
- Указ № 280** Наредба-закон за предучилищното образование. – *ДВ*, бр. 218, 24.12.1934 г. [Ukaz № 280 Naredba-zakon za preduchilishtното obrazovanie. – *DV*, br. 218, 24.12.1934 g.]
- Правилник** за уредба и ръководство на дневни детски домове. – *ДВ*, бр. 62, 20.03.1943 г. [Pravilnik za uredba i rakovodstvo na dnevni detski domove. – *DV*, br. 62, 20.03.1943 g.]
- Окръжно № 1** от 18.10.1944 г. на ЦК на ОРПС до централните и местните настоятелства на професионалните съюзи и синдикалните съвети във връзка с подобряване ръководството на детските домове и ясли с цел да се облекчи положението на жените майки, работещи в производството. (ЦПА, ф. 146, оп. 5, а. е. 977, л. 4. [Okrazhno № 1 ot 18. 10. 1944 g. na TsK na ORPS do tsentralnite i mestnite nastoyatelstva na profesionalnite sayuzi i sindikalnite saveti vav vrazka s podobryavane rakovodstvoto na detskite domove i yasli s tsel da se oblekchi polozhenieto na zhenite mayki, raboteshti v proizvodstvoto. (TsPA, f. 146, op. 5, a. e. 977, l. 4.)]
- Правилник** за уредба и ръководство на детските домове. – *ДВ*, бр. 77, 04.04.1945 г. [Pravilnik za uredba i rakovodstvo na detskite domove. – *DV*, br. 77, 04.04.1945 g.]
- Закона за Народната просвета. – *ДВ*, бр. 218, 17.09.1948 г. [Zakona za Narodnata prosveta. – *DV*, br. 218, 17.09.1948 g.]
- Наредба № 6** от 27 февруари 1987 г. за организацията и дейността на детските ясли. – *ДВ*, бр. 44, 09.06.1987 г. [Naredba № 6 ot 27 fevruari 1987 g. za organizatsiyata i deynostta na detskite yasli. – *DV*, br. 44, 09.06.1987 g.]
- Наредба № 26** от 18 ноември 2008 г. за устройството и дейността на детските ясли и детските кухни и здравните изисквания към тях. [Naredba № 26 ot 18 noemvri 2008 g. za ustroystvoto i deynostta na detskite yasli i detskite kuhni i zdravnite iziskvania kam tyah.] <https://www.lex.bg/laws/ldoc/2135608240>